

**Харківський державний педагогічний університет  
ім. Г.С.Сковороди**

**ПІПІ ФЛІ ЛЮДМИЛА АНДРІЇВНА**

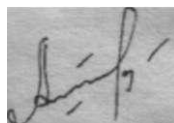
УДК 37. 013. 8(091)

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ  
ЯК НАУКИ В УКРАЇНІ (20-90-ті рр. ХХ ст.)**

13.90.01 — юн д е з и а в і - а історія педагогіки

**Автореферат**

дисертації на здобуття наукового ступеня  
доктора педагогічних наук



**Харків -2003**

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському державному педагогічному університеті ім. Г.С.Сковороди Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант: доктор педагогічних історико-педагогічних і педагогічних наук, дійсний член АПН України  
Прокопенко Іван Федорович,  
Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди, ректор.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник  
Зверева Ірина Дмитрівна,  
Християнський дитячий фонд (м.Київ),  
координатор програми;  
доктор педагогічних наук, професор  
Харченко Сергій Якович,  
Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка,  
проректор з наукової роботи;  
доктор педагогічних наук, професор  
Іонова Олена Миколаївна,  
Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди,  
професор кафедри методики початкового навчання.

Провідна установа: Інститут проблем виховання АПН України,  
набори горішнього превентивного виховання,  
Міністерства освіти і науки, м.Київ.

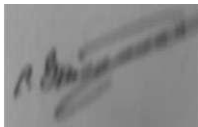
Захист відбудеться "25" лютого 2003 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.04 Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди за адресою: вул. Артема, 2", ауд. № 21 ф

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2 а, ауд. № 215 - В

Автореферат розісланий

23 січня 2003 р

ВЧЕНИЙ СЕКРЕТАР  
СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ІЧСПИ РІ



Золотухіна С. Т.

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Складні і суперечливі процеси, які відбуваються в Україні в кінці 90-х років ХХ ст. і на початку ХХІ ст.: нестабільність соціально-економічного та політичного розвитку; кризові явища; погіршення долі мільйонів людей; збільшення конфліктів соціального характеру; масове безробіття, зростання бездоглядності, пияцтва, злочинності, наркоманії та правопорушень серед підлітків; пониження ролі школи й сім'ї в процесі соціалізації особистості; посилення влади вулиці над дітьми; збільшення кількості дітей, які попадають до в'язниць та психіатричних лікарень; зростання скептицизму в молодіжному середовищі - вимагають змін парадигм у формуванні духовної сфери особистості.

У Національній доктрині розвитку освіти України в ХХІ столітті особлива увага приділяється вихованню особистості, здатної орієнтуватися "в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки", підготовленої до життя і праці в суспільстві. Саме це завдання вирішує соціально-педагогічна наука. І не випадково переважна більшість учених називає соціальну педагогіку надією ХХІ століття, що може допомогти людині зрозуміти навколишній світ, визначити своє місце в ньому, зняти соціальну напругу.

Одержання відповіді на питання сучасності пов'язане із вдумливим осмисленням минулого, об'єктивною оцінкою історичних реалій, вивченням історичних коренів соціально-педагогічних ідей, фактів, теорій, концепцій, досвіду педагогів минулих років, які, за слушною думкою Ш.Амонашвілі, складають "зоряне небо", тому що надбання педагогічної класики давно вже знаходиться "поза часом".

Хоча соціально-педагогічні ідеї, теорії та концепції зародились ще в Стародавній Греції і всебічно вивчалися в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст, через об'єктивні причини (відмова від прогресивних наробок минулих років, підхід до соціальної педагогіки як до шкідливого напрямку в педагогічній науці та ін.) питання соціально-педагогічної теорії і практики не дістали належного висвітлення в дослідженнях вітчизняних педагогів часів існування СРСР та УРСР і тільки в останнє десятиріччя знову почали інтенсивно розроблятися вченими, чому сприяли праці з питань розвитку історії педагогічної науки: Л.Баяновської, Л.Березівської, Л.Вовк, Б.Вульfoва, О.Джуринського, М.Євтуха, С.Золотухіної, О.Іонової, Н.Калениченко, В.Кременя, Д.Пашенка, І.Прокопенка, Л.Романовської, О.Сухомлинської, М.Ярмаченка та ін.

Визначенню окремих категорій соціальної педагогіки як науки (об'єкта, предмета, мети, завдань, методологічних засад, принципів, методів

вивчення особистості дитини) присвячені праці українських (С.Гончаренко, І.Зверєва, А.Капська, Л.Коваль, М.Кратинів, В.Кратінова, Л.Мішик, Н.Ничкало, С.Харченко, О.Чиж та ін.) і російських (Б.Бім-Бад, В.Бочарова, Т.Василькова, Ю.Василькова, М.Галагузова, В.Дружинін, А.Меликсетян, А.Мудрик, М.Плоткін, В.Семьонов, Г.Філонов, М.Фірсов, Т.Яркіна та ін.) авторів.

Ключові поняття соціальної педагогіки й соціальної роботи ("соціалізація", "соціальна адаптація", "соціальна активність", "соціальне виховання", "соціальне середовище" та інші) досліджувалися Р.Арцишевським, А.Бойко, Н.Бурою, Ю.Ганоном, А.Камською, О.Карпенко, П.Клішом, Л.Коваль, Н.Лавриченко, М.Лукинн-инчем, А.Малько, І.Миговичем, П.Середою, С.Хлєбїк та деякими **ІШИМ** вченими.

У вітчизняній педагогічній літературі також накопичений псиний обсяг знань з питань з'ясування змісту соціально-педагогічної діяльно» її і підлітками та молоддю. Цим проблемам присвятили спої прині М.Барахтян, О.Безпалько, О.Вакуленко, З.Зайцева, І.Зверєва, О.Інаної, І.Іванова, Н.Краснова, Б.Кобзар, Ю.Кузнецов, Т.Лазарева, Г.Лактіоїнши, Н.Нарожня, А.Наточій, В.Оржехівська, В.Орлов, Ж.Псі рочки. А.Подставкін, Г.Пономаренко, І.Пінчук, С.Покутнєва, Є.Постовітон, Л.Романовська, В.Сидоров, В.Слюсаренко, С.Толстоухова, І.ТруГнініп. Л.Харченко, І.Хохленков, М.Фіцула, А.Яременко, М.Ярмаченко ти дсиш інші дослідники.

Процес підготовки педагогічних кадрів різного профілю в закладім вищої освіти висвітлено в працях А.Василіюк, Г.Борозної, Н.Дем'ят імі, О.Дубасеніюк, С.Коношенка, В.Майбороди, Л.Макарової, С.Максимоної, Л.Мішик, С.Пашенка, М.Полякова, В.Поліщук, В.Приході.м>, М.Приходько, Л.Пундик, Н.Ткачової, С.Ткачова та інших учених.

Серед зарубіжних авторів, які здійснили певний внесок у розробку категорій соціальної педагогіки, форм соціальної роботи з підлітками та молоддю й змісту підготовки фахівців з соціальної роботи, слід назвати А.Станєєва, В.Фаче, Т.Шаніна та ін.

Філософському, соціологічному й психологічному осмисленню закономірностей, принципів і методів наукового пізнання та педагогічного впливу на особистість присвячені праці В.Андрущенко, І.Беха, І.Гавриленка, Б.Гершунського, М.Горлача, М.Кагана, О.Леонтєєва, В.Лутая, В.Москаленко, О.Скідана, Л.Сохань, В.Харчева та деяких інших.

Слід відмітити, що найбільша кількість сучасних історико-педагогічних досліджень, у яких розкривається зміст провідних педагогічних категорій та понять, охоплює період 1917-1932 рр. Про це свідчить тематика

дисертацій, зокрема таких як: Л.Атлантової "Становление и развитие основных понятий советской педагогики (1917-1931гг.)" (1981); В.Виноградової-Бондаренко "Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років ХХ ст." (2001); І.Диптан "Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919-1932 гг.)" (1991); А.Зінченко "Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х - першій половині 30-х років ХХ ст." (2002); Т.Позняк "Проблема социалистического гуманизма и оптимизма в советской педагогике (1917-1930 гг.) (на материале УССР)" (1988); С.Філоненка "Борьба за утверждение методологических основ марксистско-ленинской педагогики в первые годы советской власти (на материале УССР 1917-1921гг)" (1987); Ф.Фрадкіна "Методологические принципы формирования советской педагогической теории (20-30-е гг.)" (1985) та ін.

Розгляду окремих аспектів позашкільного виховання в Україні в 50-90-ті рр. ХХ ст. присвячене дослідження В.Береки "Соціально-педагогічні основи розвитку позашкільної освіти в Україні 1957-2000 рр." (2001).

Однак аналіз вітчизняної педагогічної літератури й дисертаційних робіт дозволяє дійти висновку, що проблема еволюції соціально-педагогічної теорії і практики в Україні не була предметом системного вивчення й окремого аналізу, який передбачав би цілісну характеристику теоретико-методологічних засад соціальної педагогіки як науки, етапів та провідних тенденцій її розвитку, змісту і форм соціально-педагогічної діяльності з різними категоріями дітей підліткового віку в 20-90-ті рр. ХХ ст., розвитку цієї науки в ХХІ столітті.

Отже, проблема соціальної педагогіки як науки потребує всебічного цілісного вивчення в історичній ретроспективі. Це зумовлюється й іншими обставинами. По-перше, об'єктивно проаналізувати будь-яку проблему неможливо без знання її історії. По-друге, критичне осмислення історичного шляху соціально-педагогічної теорії й практики допомагає запобігати помилок на сучасному етапі розвитку даної науки. І нарешті, вивчення багатого соціально-педагогічного досвіду минулих років дає можливість прогнозувати розвиток соціальної педагогіки як науки і надалі розробляти соціально-педагогічну теорію, вдосконалювати практику.

Слід також звернути увагу на те, що в окремих наукових виданнях (І.Дементєєва, М.Фірсов) зустрічаються публікації, які дають необ'єктивні й навіть спотворені дані про розвиток соціально-педагогічної теорії та практики як в Україні, так і в Росії.

Актуальність комплексного вивчення питань соціально-педагогічної науки в Україні в історичній ретроспективі, необхідність урахування

досвіду минулих років при розробці сучасної педагогічної теорії та організації соціально-педагогічної діяльності, а також відсутність фундаментальних історико-педагогічних досліджень, які синтезовано відображали б еволюцію соціальної педагогіки протягом 20-90-х років ХХ ст., зумовили вибір теми «Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20-90-ті рр. ХХ ст.)».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедр загальної та соціальної педагогіки Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди як складова досліджень: "Розробка теоретико-методологічних та методичних основ соціальної педагогіки"; "Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх і вищих навчальних закладах" (РК № 1-20 0199 004104). Тема затверджена вченою радою Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди (протокол № 5 від 24 грудня 1999 р.) та радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол № 1 від 23 січня 2001 р.)

Об'єктом дослідження є соціальна педагогіка як галузь педагогічної науки.

Предмет дослідження - процес становлення та розвитку соціально педагогічної теорії і практики в Україні (20-90-ті рр. ХХ ст.).

Мета дослідження полягає в розкритті сутності соціальної педагогіки як науки, науковому обґрунтуванні етапів її розвитку, узагальненні набутого в Україні досвіду організації соціально-педагогічної діяльності в досліджуваній період, вивченні можливостей використання творчих знахідок у сучасних умовах та виявленні прогностичних тенденцій розвитку соціально-педагогічної науки в ХХІ столітті.

Головною концептуальною ідеєю дослідження є розуміння соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічного знання, яка має власний науковий апарат (об'єкт, предмет, мету, завдання, закони і закономірності, методологічні засади та методи наукового пізнання, зміст, форми і методи соціально-педагогічної діяльності), широкі зв'язки з іншими науками про людину (соціальною філософією, філософією освіти, філософією виховання; антропологією; культурологією; соціальною психологією, психологією, психотехнікою; загальною педагогікою; соціологією виховання, соціологією освіти, педагогічною соціологією, загальною соціологією; кримінологією, медициною та деякими іншими) і зазнає суттєвого впливу суспільно-політичних, соціально-економічних та організаційно-педагогічних чинників.

Концепція дослідження включає три взаємопов'язані концепти, які сприяють реалізації провідної ідеї.

*Методологічний концепт* відбиває взаємозв'язок та взаємодію різних підходів до вивчення проблеми соціально-педагогічної теорії і практики в Україні в широких хронологічних межах. Передумовою цього є:

- антропологічний підхід, який вимагає обов'язкового врахування в соціально-педагогічній науці знань інших людинознавчих наук;
- аксіологічний підхід, спрямований на реалізацію завдань гуманізації суспільства;
- системний підхід, що дозволяє розглядати соціальну педагогіку як цілісне утворення, котре має структурні, функціональні й генетичні зв'язки;
- особистісно-діяльнісний підхід, що передбачає таку організацію діяльності об'єкта, за якої він усвідомлює себе як особистість, виявляє і розкриває свої можливості, творчі здібності і виступає активним учасником різних видів діяльності;
- етнопедагогічний підхід, який вимагає обов'язкового врахування в соціально-педагогічній роботі етнічних особливостей об'єктів впливу;
- культурологічний підхід, спрямований на виховання особистості шляхом засвоєння нею як уже існуючих у суспільстві цінностей культури, так і створення нових.

*Теоретичний концепт* визначає систему ідей, концепцій, вихідних категорій, основних понять, дефініцій, умов формування особистості, без яких неможливе розуміння сутності науки, що вивчається, її особливостей, функцій та осмислення прогностичних тенденцій розвитку цієї науки в Україні у ХХІ столітті.

*Технологічний концепт* передбачає творче використання прогресивної соціально-педагогічної спадщини минулих років у сучасних умовах, зокрема у викладанні курсів "Соціальна педагогіка", "Система соціальної роботи з населенням", "Історія соціальної педагогіки", "Порівняльна педагогіка" та ін., у процесі визначення змісту підготовки фахівців з соціальної педагогіки і соціальної роботи, написання підручників, навчальних посібників, проведення семінарських занять та спецкурсів, організації соціально-педагогічної практики тощо.

Відповідно до об'єкта, предмета, мети та концепції були визначені завдання дослідження:

1. Розкрити сутність соціальної педагогіки як галузі педагогічної науки.
2. Проаналізувати зміст основних дефініцій соціально-педагогічної теорії і практики.

3. Виявити зв'язки соціально-педагогічної науки з іншими науками про людину.
4. Науково обґрунтувати етапи й особливості розвитку соціальної педагогіки як науки в Україні у 20-90-ті рр. ХХ ст.
5. З'ясувати вплив суспільно-політичних, соціально-економічних та організаційно-педагогічних чинників на розвиток соціально-педагогічної теорії і практики протягом різних історичних етапів.
6. Узагальнити досвід організації соціально-педагогічної діяльності з різними категоріями дитячого населення (безпритульними, бездоглядними, неповнолітніми правопорушниками, дітьми, що схильні до вживання спиртних та наркотиків, дітьми "з особливими потребами") на різних етапах розвитку соціальної педагогіки.
7. Виявити провідні тенденції розвитку соціально-педагогічної науки в Україні в досліджуваній період.
8. Вивчити можливості використання творчих знахідок соціально-педагогічної теорії і практики в сучасних умовах України та виявити прогностичні тенденції розвитку цієї науки у ХХІ столітті.

**Методологічні основи дослідження:**

*на філософському рівні методології:* закони і категорії наукового пізнання; концептуальні положення філософії, соціології, педагогіки, психології, історії; діалектична теорія про взаємозв'язок, взаємозумовленість і цілісність явищ у природі; принципи пріоритету загальнолюдських цінностей, розвитку, науковості, цілепокладання, історизму, детермінізму, діяльності, полікультурності, єдності індивідуального і соціального, біологічного та соціального, теорії й практики, які забезпечують об'єктивність щодо вивчення предметів і явищ існуючої дійсності (М.Бердяєв, С.Гессен, І.Кант, О.Конт, В.Розанов, П.Сорокін, Г.Челианов, П.Юркевич та ін.);

*на загальнонауковому рівні методології:* принципи і методи системного підходу до пізнання, які вимагають вивчати явища, факти, процеси у відношеннях і зв'язках з іншими соціальними системами (політичною, економічною, ідеологічною тощо); принципи культурологічного і антропологічного підходів, за яких соціально-педагогічні феномени розглядаються в контексті розвитку культури та наук про людину; конструктивно-генетичні засади, на основі яких підпущиться розподіл процесу на етапи, встановлюється науково обґрунтована періодизація (І.Блауберг, В.Загвязинський, Е.Юдін та ін.);

*на конкретно-науковому рівні методології*

- праці з *філософії* (Б.Гершунскі, М.Кулиєв, І.Путай та ін.), *соціальної філософії* (В.Лавриненко та ін.) і *філософії виховання* (Б.Бітінас, Л.Ваховський, І.Зязюн, І.Прокопенко, Л.Сохань та деякі інші);

- основні положення наукознавства (Г.Добров, Б.Кедров, П.Ричков та ін.);
- праці з *соціології, теорії соціалізації та соціальної роботи* (В.Андрущенко, Р.Арцишевський, Н.Бура, Н.Голованова, М.Горлач, В.Гуров, П.Кліш, І.Корсун, В.Курбатов, Н.Лавриченко, М.Лукашевич, І.Мигович, В.Москаленко, А.Мудрик, П.Павленок, С.Тетерський, О.Холостова, О.Якуба та деякі інші);
- дослідження з *педагогічної соціології* (В.Болгарін, Л.Гуменюк, А.Луначарський, М.Шимановський та ін.), *соціології освіти* (І.Хавриленко, О.Скідан, Р.Туманов, Г.Філонов та ін.) і *соціології виховання* (В.Харчев та ін.);
- праці з *соціальної психології* (Н.Ануфрієва, Є.Кузьмін, Б.Поршнев та ін.), *психології* (Г.Балл, І.Бех, В.Богословський, Л.Долинська, О.Киричук, В.Крутецький, А.Петровський та ін.), *педології* (А.Залкінд, Ф.Фрадкін та ін.);
- наукові нароби з *історії України та історії освіти України* (К.Астахова, В.Білоцерківський, В.Вихрущ, Л.Вовк, В.Греченко, М.Грушевський, Н.Гупан, Н.Дем'яненко, М.Євтух, С.Золотухіна, Л.Лопова, О.Попова, М.Стельмахович, Б.Ступарик, О.Сухомлинська та деякі інші);
- праці з *теорії виховання й навчання* (А.Бойко, М.Гадецький, В.Євдокимов, З.Зайцева, О.Іонова, В.Лозова, П.Москаленко, Л.Нечепоренко, В.Пасинок, Я.Подольак, Г.Тронко, В.Тюріна, М.Фіцула та ін.);
- праці з *порівняльної педагогіки* (А.Алксюк, Б.Вульфів, О.Джуринський, З.Малькова, Л.Пуховська, О.Сухомлинська та ін.);
- дослідження *сутності педагогіки як галузі наукового знання* (П.Барт, В.Галузинський, А.Гергет, В.Головківський, А.Готалов-Готліб, П.Груздев, М.Демков, М.Євтух, І.Зимня, В.Кремень, М.Крупеніна, В.Куфаєв, Л.Лернер, Б.Ліхачов, А.Малько, Л.Міщик, В.Помагайба, С.Русова, Я.Ряппо, Т.Ромм, М.Скаткін, М.Слепухов, Т.Стефановська, Л.Філіппова, І.Харламов, Т.Циглер, Р.Штайнер, В.Шульгін, Т.Яркіна, М.Ярмаченко та деякі інші);
- праці, присвячені проблемам визначення зв'язків *педагогічної науки з іншими науками про людину* (А.Арнольдів, С.Гончаренко, Р.Гурова, В.Журавльов, Ф.Корольов, А.Макаренко, Е.Моносзон, А.Мудрик, В.Нікітін, Г.Філонов та ін.);
- дослідження, що розглядають *методологічні засади педагогічної науки взагалі та соціально-педагогічної зокрема* (А.Арсен'єв, Б.Бітінас, В.Болгарін, А.Болгарський, В.Гмурман, М.Григор'єв, М.Данилов,

Т.Дмитренко, О.Калашников, В.Краєвський, М.Кратинів, В.Кратинова, В.Крисько, В.Луговий, М.Нікандров, П.Підкасистий, А.Пінкевич, О.Рудницька, Т.Свістельнікова, І.Соколянський, І.Філіппова, Л.Філіппова, С.Філоненко, С.Харченко, Г.Челпанов, О.Чиж та ін.);

- *теорія діяльності людини і дослідження різних аспектів змісту соціально-педагогічної діяльності з підлітками та молоддю* (Б.Ананьєв, І.Батіщева, С.Белічева, О.Безпалько, Л.Божович, Л.Виготський, М.Галагузова, І.Зверева, І.Іванова, М.Каган, А.Капська, Б.Кобзар, Л.Коваль, С.Коношенко, Н.Краснова, Т.Лазарева, Г.Лактіонова, О.Леонтєв, Л.Макарова, А.Малько, Л.Міщик, В.Оржехівська, ІЛінчук, Г.Пономаренко, Є.Постовойтов, М.Подберезський, М.Рижков, Г.Селевко, П.Середа, Н.Тихомирова, С.Толстоухова, І.Трубавіна, Л.Харченко, С.Хлебик та інші);

- *праці, присвячені вивченню зв'язків школи з навколишнім середовищем* (В.Бочарова, Ю.Бродський, І.Ваєйленко, В.Кузь, Н.Ничкало, Л.Ніколаєва, Л.Новікова, О.Савчиско, В.Семьоіов, А.Хрипкова, С.Шацький та деякі інші);

- *теорія та практика позашкільної освіти і сімейного виховання* (Л.Березівська, В.Берська, А.Відченко, А.Говорун, Т.Лодкіна, В.Попов, О.Романов, Т.Сущенко, Н.Шинкаренко та ін.).

**Методи досліджень.** На різних етапах наукового пошуку використано комплекс **методів**, адекватних природі феномена, що вивчається:

а) теоретичні (загальнонаукові методи - аналітичний, історико-зіставний, ретроспективний, історико-генетичний та порівняльний аналіз соціально-педагогічної літератури, документів з народної освіти і архівних матеріалів; хронологічний, що дав змогу розглядати соціально-педагогічну науку в динаміці, змінах і часовій послідовності; проблемно-цільовий аналіз законодавчих актів, матеріалів періодичної преси, результатів досліджень антропологічних наук з метою з'ясування етапів розвитку соціальної педагогіки, виявлення її стратегічної спрямованості в Україні на кожному з науково обґрунтованих етапів; вивчення, узагальнення і систематизація фактів, теоретичних ідей і досвіду становлення та розвитку соціальної педагогіки як науки в Україні);

б) емпіричні методи: діагностичні (опитування, анкетування, інтерв'ю, вивчення соціально-педагогічної практики); обсерваційні (спостереження, ретроспективний аналіз діяльності спеціалізованих середніх і вищих навчальних закладів); прогностичні (узагальнення незалежних характеристик, експертні оцінки); праксиметричні (**аналіз** передового соціально-педагогічного досвіду).

Використання означених методів дозволило отримати достатньо об'єктивну інформацію з проблеми дослідження.

**Джерельна база дослідження.** У процесі історико-педагогічного пошуку використано понад 800 науково-педагогічних джерел та 167 архівних справ, зокрема це документи й матеріали Центрального державного історичного архіву м.Києва (ЦДІА) (вивчено 13 справ з фондів: 855-фондТ.Лубенця; 1235-фондМ.Грушевського; 1617-фонд М.Драгоманова; 1720 - фонд Г.Жураківського, 2052 - фонд М.Сумцова; 2166 - фонд Управління Харківського навчального округу); Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України) (використано 47 справ з фонду 166 - Міністерства освіти УРСР); Державного архіву Харківської області (ДАХО) (77 справ, зокрема з фондів: ф. 203, ф. 820, ф.845, ф.1574); Відділу рукописів ЦНБ НАН України ім. В.І.Вернадського (вивчено 16 справ з фондів: ф.Х - М.Дмитрієва; ф. 1174 - Б.Грінченка; ф. 179 - Київського педагогічного товариства взаємодопомоги; ф.1 - Українського наукового товариства; ф.174 - товариства Червоного Хреста; ф. 172 - товариства прихильників соціальних знань); Відділу рукописів Російської державної бібліотеки (РДБ) (7 справ з фондів: ф.447.5.11-447.10.5. - Г.Жураківського; ф.447.13.3.-447.13.4. - А.Макаренка; ф.447.44.10. - С.Шацького; ф. 447.35.41 - Академії педагогічних наук СРСР). Досліджувались також фонди відділів рідкісної книги та україністики Центральної наукової бібліотеки АН України ім. В.Вернадського, науково-довідкової бібліотеки Центрального Державного історичного архіву м.Києва, Державної наукової бібліотеки ім. В.Короленка в м.Харкові, Харківського державного університету ім. В.Н.Каразіна, архівів Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, Інституту післядипломної освіти педагогічних працівників у Харківському державному педагогічному університеті ім. Г.С.Сковороди та музеїв Харківської обласної середньої гімназії-інтернату для сліпих дітей ім. В.Г.Короленка і А.Макаренка в Куряжі. Значна кількість архівних документів вводиться до наукового обігу вперше.

Джерелами дослідження є також законодавчі й директивні акти перших урядів СРСР та УРСР; Президента України, Верховної Ради й Кабінету Міністрів незалежної української держави; документи Народного комісаріату освіти України, Міністерства освіти УРСР, а саме: "Збірники наказів і розпоряджень Народного Комісаріату освіти України"; "Бюлетені Народного Комісаріату освіти України", "Інформаційні збірники Міністерства освіти України"; офіційні видання Указів Президента та законів України в 1991-2000 роках; матеріали з'їздів, конференцій, нарад,

присвячених питанням виховання особистості в різних соціальних інститутах; монографії й посібники з педагогіки, соціальної педагогіки, філософії, філософії освіти, філософії виховання, соціології, соціології освіти, педагогічної соціології, психології, соціальної психології, педології; сучасна наукознавча і довідково-бібліографічна література; звіти; хроніка; положення про приймальники-розподільники, прийомні сім'ї, дитячі притулки, дитячі будинки сімейного типу, кримінальну міліцію, комісії в справах неповнолітніх, школи соціальної реабілітації; навчальні плани і програми підготовки соціальних педагогів; статистичні дані; листування; спогади, а також наукові збірники з педагогіки та соціальної педагогіки; матеріали Міжнародних, Всесоюзних і Всеукраїнських педагогічних конференцій періоду, який вивчався.

У ході дослідження опрацьовані публікації понад 30-ти періодичних видань, зокрема таких, як: "Архіви України", "Вільна українська школа", "Виробнича думка", "Внешкольник", "Вопросы воспитания", "Вопросы философии", "Вогни і апис шкот.пиков", "Детский дом", "Журнал Министерства Народною Просвещения", ""{а марксо-ленінську педагогіку", "Комуністична освіта", "Новые исследования в педагогических науках", "Образование без границ", "О наших детях", "Организуй детвору", "Педагогика", "Педагогіка і психологія", "Педагогіка толерантності", "Педология", "Практична психологія і соціальна робота", "Радянська освіта", "Радянська школа", "Рідна школа", "Советская педагогика", "Соціальна політика і соціальна робота", "Соціальне виховання", "Соціальний захист", "Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології", "Український історичний журнал", "Філософська і соціологічна думка", "Шлях освіти" та інші.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 20-90-х рр. ХХ ст. Нижня межа визначається соціально-економічними та політичними чинниками (громадянська війна, революція, розруха, масове зубожіння населення тощо), які вимагали звернення до соціально-педагогічної науки та інших наук про людину, що сприяло розвитку соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічного знання в Україні, визначенню її предмета, об'єкта, мети, завдань, законів і закономірностей, методів наукового пізнання та змісту соціально-педагогічної діяльності з різними категоріями населення.

Верхня хронологічна межа обґрунтовується соціоіп.ио-економічними та політичними зрушеннями, які відбулися в українській державі в 90-ті рр. ХХ ст. (розвиток України як суверенної держави; одночасне поглиблення кризових явищ в суспільстві, що пов'язане зі зростанням бездоглядності, злочинності, наркомани, шипи на серед дитячого

населення; офіційне введення спеціальностей "соціальний педагог", "соціальний працівник" і "фахівець з соціальної роботи" тощо) і сприяли змістовній розробці соціальної педагогіки як системи, частковому поверненню до прогресивного досвіду організації соціально-педагогічної діяльності, котрий було накопичено на минулих етапах розвитку соціальної педагогіки як науки, та впровадженню його в життя.

Організація дослідження. Дослідження проводилось у 1991-2002 рр. протягом трьох етапів:

- 1991-1997 рр. - вивчено стан розробки проблеми дослідження; визначено його об'єкт, предмет, мету та завдання; розроблено концепцію і методологічні засади дослідження; вивчено архівні матеріали; проаналізовано літературу з наукознавства, педагогіки, філософії, філософії освіти, соціології, соціології виховання, соціології освіти, педагогічної соціології, психології, соціальної психології, історії України та деяку іншу; визначено основні терміни і положення роботи; досліджено питання розвитку соціально-педагогічної науки як в Україні, так і в зарубіжних країнах (США, Німеччині та деяких інших); виявлено досягнення і труднощі розвитку цієї науки; узагальнено досвід соціально-педагогічної діяльності з різними категоріями дітей підліткового віку; проведено порівняльний аналіз архівних даних і науково-педагогічної літератури;

- 1997-2000 рр. - На основі вивчення й узагальнення понад 1000 науково-педагогічних джерел та архівних матеріалів, зіставлено отримані результати з метою і завданнями роботи; проведено обробку й систематизацію фактичного матеріалу; визначено етапи розвитку соціальної педагогіки як науки; узагальнено зміст діяльності соціального педагога на етапах започаткування та вдосконалення цієї науки; визначено стратегічну спрямованість соціальної педагогіки в Україні; здійснено осмислення матеріалу в контексті сучасних соціально-педагогічних, психологічних, соціологічних та філософських концепцій соціалізації особистості; узагальнено досвід соціально-педагогічної роботи Харківської середньої гімназії-інтернату для сліпих дітей ім. В.Г.Короленка та Харківської державної академії культури, визначено перспективи творчого використання прогресивної соціально-педагогічної спадщини в сучасних умовах України, виокремлено тенденції розвитку соціально-педагогічної науки в українській державі в ХХІ столітті;

- 2000-2002 рр. - оформлено текст дисертації, основні результати дослідження висвітлено в монографії й наукових статтях.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що в ньому *вперше*:

- відтворено комплексно, в широких хронологічних межах (20-90-ті рр. ХХ ст.) історію розвитку соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічного знання в Україні;
- схарактеризовано основні підходи до розкриття теоретичної сутності соціальної педагогіки;
- розкрито суспільно-політичні, соціально-економічні та організаційно-педагогічні передумови становлення вітчизняної соціально-педагогічної теорії й практики;
- на основі аналізу конкретно-історичних обставин виявлено і науково обґрунтовано основні етапи й особливості становлення та розвитку соціальної педагогіки як науки;
- узагальнено зміст, провідні напрями, форми і методи соціально-педагогічної діяльності з різними категоріями дитячого населення (безпритульними, бездоглядними, дітьми дев'янтної поведінки та підлітками, що мають розумові та психофізичні вади) на кожному з етапів розвитку соціально-педагогічної теорії;
- виявлено й схарактеризовано провідні тенденції розвитку соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічної науки;
- визначено прогностичні тенденції розвитку соціально-педагогічної теорії і практики в Україні у ХХІ столітті та перспективи творчого використання соціально-педагогічних ідей, концепцій і досвіду в сучасних умовах;
- введено до наукового обігу значну кількість невідомих та маловідомих архівних документів, окремих фактів і теоретичних положень, які пов'язані з розвитком соціально-педагогічної теорії й практики в Україні.

*Подальшого розвитку* мають основні дефініції соціально-педагогічної теорії й практики ("соціалізація", "соціальне виховання", "соціальна робота", "соціально-педагогічна діяльність" та деякі інші); положення щодо соціально-політичної, економічної й антропологічної зумовленості розвитку соціально-педагогічної науки.

**Теоретичне значення отриманих результатів** полягає в тому, що на основі одержаних нових даних, введених до наукового обігу маловідомих і невідомих матеріалів, були розроблені теоретичні положення, сукупність яких можна вважати як досягнення в розвитку самостійної галузі педагогічного знання - соціальної педагогіки. Теоретичне значення мають: з'ясована й науково обґрунтована сутність соціальної педагогіки як галузі педагогічного знання; проаналізовані суспільно-політичні, соціально-економічні та організаційно-педагогічні чинники, що сприяли становленню і подальшому розвитку науки в Україні; визначені й

теоретично обґрунтовані етапи соціальної педагогіки як науки, провідні тенденції її розвитку, а також зміст соціально-педагогічної діяльності з різними категоріями дитячого населення на кожному із означених етапів; виявлені і проаналізовані тенденції подальшого розвитку соціально-педагогічної науки в Україні.

**Практичне значення** одержаних результатів полягає в розробці спецкурсу з історії соціально-педагогічної теорії та практики в Україні для вищих педагогічних закладів освіти III-IV рівня акредитації, який було апробовано в навчальному процесі Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

Висновки і рекомендації, викладені в дисертаційному дослідженні, **впроваджено** в навчально-виховний процес Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка (довідка № 4155 від 2.12.02 р.); Харківського гуманітарного інституту "Народна українська академія" (довідка № 385 від 18.12.02 р.); Харківської державної академії культури (довідка № 595 від 18.12.02 р.); Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна (довідка № 1005/419 від 11.12.02 р.); Херсонського державного педагогічного університету (довідка № 01-03/512 від 26.09.02 р.). Особливо широко матеріали дисертації використовувалися у викладанні курсів "Історія загальної та соціальної педагогіки", "Соціальна педагогіка", спецкурсу "Система соціальної роботи з населенням" та деяких інших.

*Матеріали дослідження реалізовані* автором під час читання лекцій і проведення семінарських занять з курсу "Порівняльна педагогіка" на факультеті іноземної філології в Харківському державному педагогічному університеті ім. Г.С.Сковороди.

*Матеріали дослідження можуть бути використані:* в педагогічних коледжах, інститутах, університетах, закладах післядипломної освіти, інститутах удосконалення вчителів, у процесі організації та визначення змісту підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників; у розробці курсів "Педагогіка", "Історія педагогіки", "Соціальна психологія", "Філософія освіти", "Соціологія виховання", "Педагогічна соціологія", "Філософія виховання", спецкурсів та спецсеминарів для ВНЗ, а також під час написання підручників, навчальних посібників, іншої навчально-методичної літератури; здійснення всіх видів соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми і проведення соціально-педагогічної практики. Низку окреслених питань можна використати як тематику для курсових і дипломних робіт.

**Особистий внесок автора** в працях, написаних у співавторстві, полягає в підготовці концепції, теоретичному обґрунтуванні основних ідей

і положень досліджуваної проблеми та в науковій обробці отриманих результатів.

**Вірогідність і наукова обґрунтованість висновків дисертаційного дослідження** забезпечується чіткими теоретико-методологічними позиціями; застосуванням методів наукового пізнання, адекватних меті та завданням дослідження; використанням широкої джерельної бази; опорою на принципи історизму й об'єктивності; науковим підходом до аналізу соціально-педагогічних явищ і фактів; обґрунтуванням соціальної педагогіки як системи наукового знання; вивченням та аналізом теоретичних праць з наукознавства, філософії, соціології, психології, історії та інших наук, матеріалів з'їздів, конференцій, урядових постанов, річних звітів про роботу дитячих закладів різних типів; зіставленням документів, літературних джерел та архівних матеріалів; апробацією матеріалів дисертації на конференціях.

**Апробація головних результатів дослідження** здійснювалась на Міжнародних, Всеукраїнських, Всеросійських та регіональних конференціях "Народная педагогика и современные проблемы воспитания" (Чебоксары, 1991), "Формування професіоналізму майбутніх педагогів в умовах педагогічного вузу" (Кривий Ріг, 1992), "Психолого-педагогічна підготовка вчителя у педагогічних вузах" (Харків, 1994), "Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах" (Київ, 2000), "Освіта і доля нації" (Харків, 2001), "Принципи народності та православ'я в педагогічній системі К.Д.Ушинського" (Курськ, 2001), "Історико-педагогічні та соціальні проблеми професійної підготовки кадрів системи неперервної освіти і соціальних служб" (Чернівці, 2001), "Актуалізація ідей антропоцентризму в умовах реформування загальноосвітньої і вищої школи" (Полтава, 2001), "Сучасні освітні технології" (Харків, 2001), на УІ Всеукраїнських читаннях "Гуманістична дидактика В.О.Сухомлинського" та чиганнях, присвячених Року української педагогіки (Харків, 1999). Основні результати і висновки виконаної роботи обговорювались і дістали позитивну оцінку на засіданнях ученої ради, кафедр загальної педагогіки, історії педагогіки та порівняльної педагогіки, звітних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу (1991-2002) Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди

**Публікації.** Результати дисертаційного дослідження опубліковано в 47 наукових і працях, з них 38 написано без співавторів, у тому числі: 1 монографія (одноосібно); 25 одноосібних статей у провідних наукових фахових виданнях; 14 статей в інших виданнях; 7 тез та виступів на

конференціях. Загальний обсяг авторського доробку з теми дослідження становить 30,5 друкованих аркушів.

**Кандидатська дисертація** на тему "Питання формування пізнавальної активності школярів у педагогічній спадщині М.Ф.Бунакова, В.І.Водозова, І.М.Ульянова" була захищена в листопаді 1990 року, її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

**Структура та обсяг роботи.** Дисертація складається з вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, таблиць. Загальний обсяг роботи становить 492 сторінки, з них основного тексту - 387 сторінок. Список використаної літератури охоплює 1053 найменування. Дисертація містить 5 таблиць на 19 сторінках.

### ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, його хронологічні межі, визначено ступінь опрацювання теми, об'єкт, предмет, мету, викладено провідні положення концепції дослідження, його завдання та методологічні засади, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення здобутих результатів, окреслено джерельну базу, сформульовано висновки про апробацію та впровадження результатів дослідження, визначено особистий внесок здобувана.

У **першому розділі** - "Теоретико-методологічні засади соціальної педагогіки" - на основі використання даних сучасного наукознавства обґрунтовано сутність соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічного знання, проаналізовано її провідні дефініції та зв'язки з іншими науками про людину, тобто реалізовано методологічний і теоретичний концепти.

У процесі дослідження особливого значення надавалося визначенню сутності ключового поняття "соціально-педагогічна наука". Проведений теоретичний аналіз праць із загальної та соціальної педагогіки дозволив виокремити різні тлумачення означеного поняття, а саме: як інтегративної науки (Е.Демиденко, Н.Лавриченко); як прикладної науки, що обмежується тільки здійсненням соціальної роботи (А.Арнольд, В.Бочарова, І.Зимня, М.Фірсов); як самостійної галузі педагогічного знання (Н.Бура, І.Зверева, А.Капська, Л.Коваль, Л.Міщик та ін.). У розкритті сутності соціальної педагогіки як педагогічної науки серед учених також існують відмінності. Одна група дослідників (А.Басов, Н.Бура, Ю.Василькова, М.Галагузова, А.Капська, В.Нікітін, Л.Філіппова) визначають соціальну педагогіку як науку про закономірності соціалізації особистості. Інша група фахівців (І.Зверева, Л.Коваль, А.Малько, Л.Міщик, А.Мудрик, В.Семьонов, С.Хлебик, Г.Філонов) розглядають

соціальну педагогіку як науку про соціальне виховання. У роботі з'ясовано, що у більш загальному визначенні соціальна педагогіка - це наука про соціальне виховання, яке спрямоване на соціалізацію особистості.

Дослідження показує, що термін "соціальна педагогіка" на сьогоднішній день визнається далеко не всіма науковцями. Наприклад, у Польщі існує поняття "суспільна педагогіка", яка вивчає питання теорії та практики виховання особистості в мікросоціумі.

Установлено, що й окремі російські вчені також відмовляються від поняття "соціальна педагогіка", зокрема В.Бочарова та В.Краєвський пропонують ввести до наукового обігу термін "педагогіка в соціальній роботі". Вважаємо, що це формулювання не відбиває специфіку науки і поділяємо точку зору більшості вчених (М.Галагузової, А.Малько, В.Нікітіна та ін.), які стверджують, що в словосполученні "соціальна педагогіка" прикметник "соціальна" виступає як ключове поняття, підкреслюючи своєрідність педагогічного знання.

У дисертації соціальну педагогіку розглянуто як окрему галузь знань, яка має свій науково-пошуковий простір, свій об'єкт, предмет, мету, завдання, методологічні засади, закономірності, принципи і методи вивчення особистості дитини. Підтверджується її визначення як галузі педагогічної науки, що вивчає сутність соціального виховання, його закономірності, принципи та методи. Об'єктом соціальної педагогіки є людина від народження і до смерті. Щодо визначення предмета соціальної педагогіки як науки, то на підставі аналізу різних підходів і врахування структури науки в роботі встановлено, що предметом досліджуваної науки є закономірності, зміст, принципи та методи виховання особистості в соціумі.

Аналіз існуючих у сучасній соціально-педагогічній науці поглядів (А.Арнольдов, І.Зверева, А.Капська, Л.Міщик, А.Мудрик, Г.Філонов та ін.) дозволив дати визначення й мети соціально-педагогічної науки. Загальна мета цієї науки полягає в розкритті сутності соціальної педагогіки, обґрунтуванні її методологічних засад, закономірностей, принципів, форм і методів вивчення особистості дитини, в розробці науково-методичної системи організації соціально-педагогічної діяльності.

У дисертації доведено, що провідна роль у з'ясуванні сутності соціально-педагогічної науки належить методології. Аналіз праць учених дозволяє дійти висновку, що в більш загальному визначенні під науковою методологією можна розуміти систему підходів до проблеми дослідження. У цьому контексті в розділі особлива увага приділена вивченню методологічних підходів, зокрема підкреслено, що системний підхід у соціальній педагогіці передбачає взаємозв'язок та взаємозалежність між

відносно самостійними структурними (методологічні засади, мета, завдання, зміст, принципи, форми, умови, прогностичні тенденції розвитку науки та ін.) і функціональними (проектуючі, гностичні, процесуально-діяльнісні, управлінсько-організаторські тощо) компонентами науки.

Особистісно-діяльнісний підхід пов'язаний з організацією діяльності об'єкта соціального впливу таким чином, щоб він був активним учасником спілкування, праці, вибору змісту і форм соціально-педагогічної роботи. Це стосується і соціального педагога, для якого така діяльність не догма, а творча праця, котра передбачає вибір конкретного змісту, форм, методів та прийомів відповідно до потреб об'єктів впливу, залежно від їхніх індивідуальних проблем і будується на принципах поваги, партнерства і взаємної довіри.

Культурологічний підхід спрямований на те, щоб виховати творчу особистість шляхом засвоєння нею накопичених людством і створення нових цінностей культури. Цей підхід вимагає від соціального педагога й соціального працівника спеціальних знань про внутрішні процеси духовного світу людини, про закономірності соціокультурного побуту особистості. З культурологічним підходом тісно пов'язаний аксіологічний (ціннісний), який передбачає реалізацію завдань гуманізації суспільства.

Етнопедagogічний підхід спрямований на обов'язкове врахування в роботі з різними категоріями людей їхньої культури, звичаїв, етнічних особливостей в цілому. Компетентний підхід вимагає з'ясування "провідних компетентностей" соціального педагога - педагогічних, соціологічних, філологічних, історичних, психологічних, медичних, юридичних та деяких інших. Антропологічний підхід у соціальній педагогіці передбачає обов'язкове врахування знань інших наук про людину.

Взагалі методологічні підходи збагачуються і вдосконалюються разом з розвитком науки й суспільства. Наприклад, група вчених під керівництвом С.Харченка доповнює означені підходи комплексним (складова частина системного), полісуб'єктним (відбиває суб'єктно-суб'єктні стосунки), історичним, або історико-логічним та ін.

У розділі, згідно з предметом дослідження, особливу увагу приділили з'ясуванню завдань соціальної педагогіки як науки, виділяючи серед них постійні (здійснення соціальної адаптації людини, аналіз та осмислення основних рівнів соціалізації особистості, організація й забезпечення міждисциплінарних зв'язків соціальної педагогіки тощо) і тимчасові (надання екстреної кваліфікованої допомоги дитині, котра знаходиться в кризовому стані, та ін.).

Вивчення науково-педагогічних джерел (І.Ісаєв, В.Сластьонін та ін.) дозволило систематизувати і функції соціально-педагогічної науки. Виходячи з предмета і завдань дослідження, їх розподілили на теоретичні (описові, пояснюючі, діагностичні та прогностичні) й технологічні (проективні, перетворюючі, корегуючі). Проведений аналіз дозволив констатувати, що на сьогоднішній день більш успішно реалізуються технологічні функції (розробляються плани, програми, посібники, вдосконалюється зміст соціально-педагогічної діяльності тощо) .

У розділі обґрунтовано, що цілісне осмислення соціальної педагогіки як науки неможливе без розкриття її основних закономірностей. Виходячи із зв'язків соціально-педагогічної теорії й практики з іншими науками про людину, провідні закономірності цієї науки представлено в таких групах: а)закономірності, які є загальними для філософії, соціології й соціальної педагогіки (зумовленість розвитку науки потребами практики, відносна самостійність формування науки, зумовленість соціальних явищ економічними і політичними чинниками тощо); б)закономірності, що є спільними для психології, загальної педагогіки й соціальної педагогіки (виховання як фактор формування особистості, вплив мотивів діяльності на формування якостей особистості та ін.); в)загальнопедагогічні, які стали основою для визначення принципів (залежність ефективності виховання від активності особистості в діяльності, спілкуванні, єдність процесу виховання і самовиховання тощо); г)власне соціально-педагогічні закономірності (формування особистості під впливом навколишнього середовища, сумісна зацікавленість фахівця з соціальної роботи і клієнта в кінцевому результаті їхньої взаємодії та ін.).

Дослідження свідчить, що до основних теоретичних положень, які для педагогічної науки виконують особливу методологічну функцію, належать її принципи. Вивчення науково-педагогічної літератури дозволяє дійти висновку, що на сьогоднішній день відсутня їх єдина класифікація. Серед різних угруповань з точки зору нашого дослідження особливого значення набуває поширений у сучасному наукознавстві розподіл принципів соціально-педагогічної науки на загальнонаукові (гуманістичної спрямованості виховання, розвитку, історизму, об'єктивності та деякі інші) і спеціальнонаукові.

Підхід до соціальної педагогіки як до самостійної галузі педагогічного знання дозволив спеціальнонаукові принципи, у свою чергу, поділити на загальнопедагогічні (природовідовідності, культуровідповідності, врахування індивідуальних та вікових особливостей та ін.) і власне соціально-педагогічні (принцип добровільності у прийнятті допомоги, додержання законності й захисту прав людини, відповідальності суб'єктів

соціальної роботи за дотримання етичних та правових норм, вимог і правил здійснення соціальної роботи тощо).

Цінність науки полягає не лише в розробці її теоретичних положень, а і в можливості їх застосування в практиці. Практичним аспектом досліджуваної науки є зміст соціально-педагогічної діяльності.

Наукове обґрунтування сутності соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічного знання дозволило простежити еволюцію соціально-педагогічної теорії та практики й виявити тенденції її розвитку.

У другому розділі - "Етапи, провідні тенденції становлення й розвитку соціально-педагогічної науки в Україні" - на основі вивчення документів досліджуваного періоду, архівних джерел, періодичних видань, публікацій, що раніше були вилучені з наукового обігу (Г.Вашенко, А.Волошин, К.Кускова, С.Сірополко та ін.), досвіду роботи спеціальних установ проаналізовано витоки соціальної педагогіки як науки в Україні, визначено основні етапи та сформульовано провідні тенденції її розвитку як самостійної галузі педагогічного знання в 20- 90-ті рр. ХХ ст.

У розділі встановлено, що з початку ХІХ ст. (з моменту введення терміна "соціальна педагогіка") і до 20-х рр. ХХ ст. створено значний потенціал для становлення соціальної педагогіки як автономної галузі педагогічної науки в Україні. Це було можливе завдяки соціально-економічним і політичним зрушенням в українському суспільстві, підвищенню соціальної функції педагогіки, започаткуванню термінів, розробці принципів, що мали соціально-педагогічну спрямованість та подальше використання в цій науці, плідній теоретичній і практичній роботі українських учених - В.Антоновича, Б.Грінченка, М.Драгоманова, П.Житецького, В.Лободи, Н.Лубенець, Т.Лубенця, Д.Пальчикова, І.Стешенка, О.Строніна, М.Сумцова та ін. Зародженню соціально-педагогічної науки також сприяли: заснування кафедр, товариств, інститутів для наукової розробки соціально-педагогічних питань; проведення з'їздів, на яких порушувались соціально-педагогічні проблеми; розповсюдження перекладених на російську мову творів зарубіжних авторів, представників соціально-педагогічного напрямку (П.Варта, А.Дістервега, П.Наторпа та інших); масовий випуск вітчизняної психолого-педагогічної літератури; здійснення багатоаспектної соціальної діяльності.

Проведений історико-педагогічний аналіз дозволив у межах досліджуваного періоду (20-90-ті рр. ХХ ст.) виділити чотири етапи розвитку соціальної педагогіки як науки в Україні, що суттєво відрізняються від існуючих у соціально-педагогічній теорії та практиці і

дуже близькі до етапів розвитку національної педагогічної думки, які науково обгрунтовані О.Сухомлинською.

*Перший етап* (20-ті - перша половина 30-х рр. XX ст.) у дослідженні представлено як етап інтенсивної розробки соціально-педагогічної теорії і практики.

У дисертації встановлено, що на цьому етапі плідному розвитку соціально-педагогічної науки сприяли процеси інтеграції в єдину систему наук про людину, серйозні наукові досягнення в галузі антропологічних наук і всебічне ретельне дослідження соціального оточення та умов життя індивіда.

Соціально-педагогічну теорію і практику означеного етапу збагатили висновки як українських учених (В.Арнаутов, А.Володимирський, А.Готалов-Готліб, М.Григор'єв, О.Залужний, А.Макаренко, Я.Мамонтов, С.Моложавий, О.Попов, В.Протопопов, Я.Різник, С.Русова, Я.Ряппо, С.Сірополко, І.Соколянський, Я.Чепіга та ін.), так і зарубіжних (Д.Дьюї, Р.Зейдель, П.Наторп, Т.Циглер та ін.), щодо аналізу зв'язків соціальної педагогіки з іншими науками про людину, визначення сутності, мети, основних завдань, термінів, понять, принципів, закономірностей цієї науки та методів наукового пізнання.

Установлено, що саме в цей час вітчизняна соціально-педагогічна наука збагатилася новими термінами, поняттями ("педагогічне середовище", "педагог-соціолог", "соціальна педагогіка", "педагогіка середовища", "суспільна педагогіка", "соціологічна педагогіка", "педагогізація середовища", "соціалізація", "виховуюче середовище" та ін.), загальнонауковими (партійності, історизму та науковості), загальнопедагогічними (цілісного підходу, паралельної дії, зв'язку школи з життям, виховання в колективі, індивідуального підходу тощо) та власне соціально-педагогічними (захисту соціальних прав дитини, виховуючої поведінки та ін.) принципами, різноманітними опитувальними методами (тести, тести-колізії, анкети тощо).

Центральне місце в дослідженні відведено діяльності Українського науково-дослідного інституту педагогіки, який організаційно оформився в 1926 році в Харкові. Проаналізовано зміст роботи відділу, що займався безпосередньою розробкою питань соціально-педагогічної науки - відділу соціального виховання.

Узагальнення періодичних видані, та архівних даних дало можливість стверджувати, що до найбільш актуальних проблем, котрі вивчалися відділом соціального виховання на означеному етапі, належали: методологія педагогіки (М.І.РигорЧ в); метод тестів та його використання в педагогіці (В.Кукіль); установи для правопорушників і їх місце в системі

соціального виховання (С.Мухіна); соціально занедбані школярі (Н.Велецька); родина та її роль у соціальному вихованні (І.Хоколянський); дитинство як соціальне явище (О.Попов); виховання для суспільства, через суспільство і силами суспільства (І.Соколянський); структура, закони розвитку та методи вивчення колективу (О.Залужний); дитяча "дефективність" і соціально-нравова охорона неповнолітніх (І.Соколянський) та деякі інші.

Таким чином, цей етап можна вважати педагогічно цінним, навіть епохальним у розвитку соціально-педагогічної теорії і практики. Він характеризується підходом до соціальної педагогіки як до самостійної галузі педагогічного знання й детальною розробкою її провідних категорій.

Проте відзначено й недоліки, які заважали прогресивному розвитку соціальної педагогіки: відсутність праць з методології науки; отождоження об'єкта і предмета цієї науки; розпливчате тлумачення мети соціально-педагогічної науки; вузьке розуміння її функцій; перебільшення значення опитувальних методів взагалі та анкет зокрема; недооцінка методу експерименту; отождоження понять "метод", "форма" і "фактор" суспільного виховання тощо.

*Другий етап* (друга половина 30-х - перша половина 50-х рр. XX ст.) визначається як етап накопичення практичного досвіду соціальної роботи.

На основі аналізу архівних джерел, урядової документації та науково-педагогічної літератури встановлено, що цей етап був одним із реакційних етапів у розвитку педагогічної науки взагалі. Він характеризувався руйнуванням соціальної педагогіки, обмеженням наукових досліджень рамками школи, заборонаю використання опитувальних методів (тестів, анкет тощо), методів оцінки психічного розвитку дітей та загальнонаукових принципів (гуманізму, демократизму й народності), скасуванням низки соціально-педагогічних посад (позашкільного вихователя в школі, організатора дозвілленої сфери та ін.), вилученням із наукового обігу соціологічних термінів і понять (навіть основного терміна "соціологія").

Проте, незважаючи на офіційну заборону розробки соціально-педагогічної теорії, соціально-педагогічна практика продовжувала активно розвиватися і вдосконалюватися. Так, у зв'язку з Великою Вітчизняною війною значно розширюється мережа закладів для дітей-сиріт і дітей, які позбавлені батьківської опіки (дитячі будинки різних типів - дошкільні, шкільні, змішані, лікувальні, колгоспні тощо), започатковуються нові заклади (школи-інтернати, суворівські військові училища та ін.), уточнюється зміст соціально-педагогічної діяльності.

Отже, цей етап супроводжується, з одного боку, офіційною відмовою від соціально-педагогічної теорії, а з іншого, - інтенсивним накопиченням досвіду організації соціально-педагогічної діяльності.

*Третій етап* (друга половина 50-х - перша половина 80-х рр. XX ст.) обґрунтовується в дисертації як етап відродження соціальної педагогіки в системі наук про людину.

У дослідженні встановлено, що повернення до розробки соціально-педагогічної теорії на цьому етапі було пов'язане: з процесами лібералізації та демократизації суспільства; з масовим проведенням реформ у різних галузях життя; з бурхливим розвитком науки і техніки; з включенням педагогіки до системи наук про людину; з визнанням автономності розвитку педагогіки як науки; з організацією комплексних досліджень з проблем виховання за участю педагогів, психологів, філософів, юристів і економістів; з бурхливим розвитком психології; з відродженням соціології та створенням мережі соціологічних лабораторій; з всебічним вивченням питань розвитку цієї науки в зарубіжних країнах; з необхідністю усунення суперечностей, які виникли між розвитком науки та вимогами суспільства та деякими іншими прогресивними тенденціями.

У дисертації виявлено, що вивчення соціальної педагогіки в системі людинознавчих наук сприяло: розширенню її зв'язків з іншими науками (встановленню тісних контактів з математичною логікою, теорією інформації й кібернетикою); частковій "реабілітації" і впровадженню до наукового обігу як уже відомих міждисциплінарних термінів та понять ("середовище", "соціалізація", "соціум", "соціологія" тощо), так і нових (зокрема "мікросередовище"); дослідженню впливів не тільки мікро-, але й макрофакторів на процес становлення особистості. На цьому етапі більш детально розробляються питання функцій соціально-педагогічної науки, відбувається систематизація соціально-педагогічних законів, розробляються нові завдання, виявляються закономірності цієї науки, на основі яких уточнюються та повертаються до соціальної педагогіки заборонені в 30-ті рр. XX ст. загальнонаукові принципи (детермінізму, об'єктивності, цілісності, поваги й довіри до дитини, виховання в діяльності, історизму, єдності виховання і самовиховання). Учені звертаються до проблем розробки методологічних засад соціально-педагогічної науки, систематизації методів наукового пізнання. Для здійснення ефективної соціальної діяльності важливим було повернення та вдосконалення опитувальних методів (наприклад, їх радили доповнювати іншими методами вивчення особистості дитини - аналізом письмових завдань, описом вільного часу дітей тощо), використання нових методів наукового дослідження (моделювання, статистики).

Але слід відзначити, що на означеному етапі недостатня увага приділялась науковому обґрунтуванню мети соціальної педагогіки, її завдань, специфіки взаємодії суб'єктів соціальної діяльності тощо.

*Четвертий етап* (друга половина 80-х - 90-ті рр. XX ст.) - це етап розвитку соціальної педагогіки як системи.

Організаційно-педагогічні зміни означеного етапу - посилення інтеграції педагогіки з соціологією; широка розробка питань виховання у філософській літературі; масова організація роботи з дітьми за місцем мешкання; офіційне введення як у зарубіжних країнах, так і в Україні спеціальностей «соціальний працівник» та «соціальний педагог»; упровадження різноманітних комплексів і служб та деякі інші чинники - сприяли більш широкому тлумаченню сутності соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічного знання.

У розділі з наведенням фактичних даних доводиться, що розвиток соціальної педагогіки на цьому етапі був тісно пов'язаний: з подальшим розширенням зв'язків досліджуваної науки з іншими науками про людину (демографія, статистика, етнопедогогіка тощо); з чітким розподілом основних категорій соціально-педагогічної науки на теоретичні й практичні; з подальшими процесами уточнення відомих термінів і понять («педагогічне середовище», «соціальне середовище», «виховуюче середовище» та ін.) й введенням нових («соціально-педагогічний комплекс»). На досліджуваному етапі розширюються та угруповуються функції соціальної педагогіки як науки, вдосконалюються її методологічні засади (розробляються рівні методологічного знання, підходи тощо); збагачуються принципи і вже існуючі наповнюються соціально-педагогічним змістом. Учені відмовляються від теорії марксизму-ленінізму, окремих загальнонаукових принципів (партійність, зв'язок розвитку науки і державної політики). Соціально-педагогічна практика вимагає збагачення методів вивчення особистості дитини (монографічне дослідження сім'ї, метод «складання сімейного паспорта» та ін.), визнання школи центром активної виховної роботи.

У **третьому розділі - «Зміст та форми соціально-педагогічної діяльності з неповнолітніми на різних етапах розвитку соціально-педагогічної теорії»** - на основі вивчення архівних джерел, наукової літератури і періодичних видань узагальнено досвід роботи соціального педагога з різними категоріями дитячого населення; здійснено порівняльний аналіз складових змісту соціально-педагогічної діяльності на різних етапах розвитку цієї теорії.

З метою отримання більш об'єктивної картини розвитку вітчизняної соціально-педагогічної науки в дисертації також проаналізовано надбання світової соціально-педагогічної практики.

Наведені в дослідженні факти свідчать, що напрями, форми і методи соціально-педагогічної роботи визначаються особливостями об'єктів і суб'єктів впливу. У цьому контексті в дисертації проаналізовано сутність і співвідношення понять «соціальний педагог», «соціальний працівник» та «фахівець з соціальної роботи». Проведений аналіз дозволяє констатувати, що поняття «соціальний працівник» значно ширше порівняно з поняттям «соціальний педагог», а поняття «фахівець з соціальної роботи» взагалі об'єднує означені групи спеціалістів.

Згідно з головною концептуальною ідеєю провідним суб'єктом соціально-педагогічної діяльності є соціальний педагог. До цієї групи фахівців відносять людей, які мають спеціальну соціально-педагогічну освіту та здійснюють свою діяльність переважно в школах й інших освітніх закладах, тобто мова йде про спеціаліста, який працює з дітьми та молоддю. Установлено, що функції соціальних педагогів на різних етапах розвитку соціальної педагогіки як науки виконували брати й сестри соціальної допомоги, вихователі-обстежувачі, вчителі, інспектори соціального виховання, працівники кабінетів соціальної педагогіки, організатори позакласної й позашкільної роботи, організатори комунальних служб, вихователі кімнат школяра, керівники підліткових клубів та ін.

У розділі також з'ясовано функції (нопереджувально-профілактична, охоронно-захисна, соціально-терапевтична, виховна та ін.) і визначено групи загальнопедагогічних, психологічних, соціологічних, історичних, юридичних, економічних, культурологічних, філологічних та власне соціально-педагогічних знань і вмінь, котрі необхідні соціальному педагогу для успішної організації своєї діяльності на різних етапах розвитку соціально-педагогічної науки в Україні.

Об'єктами діяльності соціального педагога є: безпритульні (сироти, напівсироти, бездомні та бездоглядні діти); діти з «особливими потребами» (глухі, слабочуючі, сліпі, слабобачачі, розумововідсталі, сліпоглухонімі, глухонімі); діти девіантної поведінки (наркомани, алкоголіки, схильні до скоєння злочину та самогубств, повії, неповнолітні правопорушники); діти, які тимчасово опинились у кризовому стані (жертви злочину, втікачі).

У зв'язку з тим, що ці питання вимагають свого спеціального всебічного вивчення, зміст соціально-педагогічної діяльності з підлітками, котрі тимчасово опинились у кризовому стані, повіями та дітьми, що схильні до самогубств, у дисертації не розглядається.

Відомо, що до одного із складних періодів розвитку особистості дитини, який найбільшою мірою підлягає негативним впливам, належить

підлітковий вік. Виходячи з цього, основними об'єктами діяльності соціального педагога визначаються саме підлітки.

У дисертації з'ясовано, що значний практичний інтерес для сучасного фахівця з соціальної роботи становлять: досвід соціальних педагогів з організації профілактичної, охоронно-захисної, виховної, лікувальної, корекційної, реабілітаційної та допоміжної роботи з різними категоріями дітей підліткового віку; зміст і форми діяльності різноманітних фондів допомоги, товариств та комітетів у справі допомоги дітям, пильнувально-розподільчих пунктів, дитячих будинків, шкіл-інтернатів та тимчасових притулків у період, який вивчається (20-90-ті рр. XX ст.).

У роботі також схарактеризовано зміст соціально-педагогічної діяльності сучасних благодійних організацій, фондів та центрів м.Харкова, які працюють з бездоглядними підлітками, дітьми девіантної поведінки та підлітками з особливими потребами (центр допомоги дітям «Жайворонки», «Школа вільного розвитку», благодійний фонд «Сподіванка» та деякі інші).

Значне місце в дисертації відведено визначенню внеску А.Макаренка в розробку питань соціально-педагогічної теорії і практики. Аналіз праць ученого та архівних джерел дозволяє дійти висновку, що заслуга А.Макаренка перед соціально-педагогічною теорією полягає у визначенні вченим сутності соціальної педагогіки як науки про соціальне виховання та її зв'язків з психологією і правознавством, розширенні завдань соціальної педагогіки (виховання бездоглядних дітей, розробка ефективних форм і методів соціально-педагогічної діяльності та ін.), збагаченні цієї науки провідними принципами (поєднання вимогливості та поваги до особистості, виробничо-трудового навчання й виховання, принцип паралельної дії, здійснення індивідуального підходу, розвитку особистості в колективі та ін.), методами виховного впливу («метод поживлення прямих асоціацій», «метод встановлення організованої свободи або дисципліни порядку», «метод вибуху» та деякі інші), з'ясуванні особливостей використання методів заохочення і покарання, розробці вимог до особистості вчителя-вихователя. А.Макаренко зробив певну «ревізію» й існуючих у той час в соціальній педагогіці методів та прийомів, зокрема вчений справедливо обгрунтував недоцільність використання в роботі з підлітками такого прийому, як заборона, котрий, за справедливим переконанням автора, викликав у вихованців лише негативну реакцію.

Водночас проведений аналіз свідчить, що до спадщини А.Макаренка як у 20-ті рр. XX ст., так і в наш час серед науковців спостерігається неоднозначне ставлення, зокрема в поглядах сучасних дослідників

простежується дві точки зору. Наприклад, Ю-Азаров вважає соціально-педагогічну теорію і практику вченого такою, що втратила свою актуальність. А інша група науковців (Л.Гриценко, І.Зязюн, В.Моргун, Б.Наумов, М.Окса, Л.Попова, А.Фролов, М.Ярмаченко та ін.) слушно стверджує, що ця система актуальна і для сьогодення, вона постійно розвивається і вдосконалюється.

Вважаємо, що А.Макаренко здійснив значний внесок у розробку багатьох питань педагогічної теорії і практики, важливих як для загальної педагогіки, так і для соціальної. Тому його педагогічна спадщина вимагає подальшого всебічного вивчення, критичного сучасного аналізу та творчого використання.

Авторський підхід до організації соціально-педагогічної діяльності з бездоглядними дітьми, «важкими у виховному відношенні дітьми» та їхніми батьками має місце і в основі педагогічної спадщини В.Сухомлинського. Вчений дослідив причини та фактори, які сприяли виникненню негативних явищ у молодіжному середовищі (вживання алкоголю, хуліганство тощо), визначив зміст соціально-педагогічної роботи з «важкими» дітьми, обґрунтував необхідність широкого використання словесних методів, які необхідні їй у діяльності соціального педагога, розширив вимоги до виховної бесіди, обґрунтував доцільність комплексного використання методів соціально-педагогічного впливу. Слід також звернути увагу на те, що всі теоретичні положення В.Сухомлинського були всебічно перевірені в практиці роботи Павлівської середньої школи.

У дослідженні значну увагу приділено питанням організації діяльності соціального педагога з підлітками, котрі схильні до правопорушень, та неповнолітніми злочинцями. У розділі встановлено, що до найбільш цікавого і плідного етапу, який характеризується підходом до проблеми дитячої злочинності як до соціально-педагогічної, належить початковий етап розвитку соціальної педагогіки як науки (20-ті - перша половина 30-х рр. ХХ ст.), котрий суттєво вплинув на подальше вивчення цього питання і в наш час.

У дисертації доведено, що на означеному етапі зміст діяльності соціального педагога з підлітками, які схильні до скоєння злочину, був надзвичайно широким і включав: профілактичну (відкриття дитячих будинків та гуртожитків для цієї категорії дітей; залучення їх до діяльності в позашкільних закладах, дитячого руху), допоміжно-захисну (створення і пропагування кодексу дитячого права; надання «дітям вулиці» медико-педагогічної, соціальної й консультаційної допомоги), діагностичну (вияв

неблагополучних сімей, встановлення фізичних і психічних захворювань у дітей, вияв відхилень у їхньому розвитку) та перевиховну роботу.

Здійснений аналіз архівних даних та наукових джерел дозволяє стверджувати, що процес перевиховання відбувався вже в спеціально створених для цього закладах закритого типу (колектори, основні та допоміжні дитячі будинки, трудові колонії для хлопців і дівчат, гуртожитки для правопорушників, ізолятори, ізопримальники, дитячі будинки для морально знівечених дітей, будинки підлітків з примусовим режимом та ін.) й полягав у нормалізації психічного стану підлітка шляхом включення його до активної трудової та суспільної діяльності.

Значна увага в розділі приділена й еволюції змісту соціально-педагогічної роботи з дітьми «з особливими потребами» (сліпі, глухі, сліпоглухонімі, каліки). Виявлено, що на початковому етапі розвитку соціальної педагогіки (20-ті - перша половина 30-х рр. ХХ ст.) організацією цієї діяльності з означеною категорією дітей займалися лікарсько-педагогічні кабінети, кабінети індивідуальної педагогіки та психологічні лабораторії.

Установлено, що здійсненню науково обґрунтованої соціально-педагогічної практики в досліджуваній період заважали: відсутність чітко визначених мети і завдань цієї діяльності для різних категорій «аномальних» дітей; вживання термінів, що принижували людську гідність (зокрема «дефективні діти») та ін.

Особливу увагу в дисертації приділено внеску І.Соколянского в соціально-педагогічну теорію й практику. У цьому контексті проаналізовано зміст діяльності школи-клініки для сліпоглухонімих дітей, яка була заснована вченим у м. Харкові ще на початку 20-х рр. ХХ ст.

З метою більш глибокого вивчення питань організації соціально-педагогічної діяльності з дітьми, які мають певні вади у своєму розвитку, схарактеризовано й сучасний зміст соціально-педагогічної роботи зі сліпими дітьми, котрий накопичено в Харківській обласній гімназії-інтернаті для сліпих дітей ім.В.Короленка. Порівняльний аналіз дозволяє стверджувати, що і сучасні заклади для дітей з особливими потребами у своїй діяльності широко використовують досвід, який було накопичено І.Соколянським.

У розділі на основі вивчення значної кількості архівних джерел та науково-педагогічної літератури проаналізовано ефективні форми і методи соціально-педагогічної роботи з різними категоріями дитячого населення на виділених етапах розвитку соціально-педагогічної теорії, зокрема схарактеризовано найбільш поширені в соціально-педагогічній науці

організаційні форми виховного впливу (колективну, групову, індивідуальну).

Установлено, що до оригінальних форм індивідуальної соціально-педагогічної допомоги в означений період (20-90-ті рр. ХХ ст.) належали: «приймальна сім'я»; індивідуальне шефство офіційних органів внутрішніх справ, курсантів, студентів ВНЗ, підприємств, колгоспів над підлітками-правопорушниками; телефон невідкладної психологічної допомоги - «Телефон Довіри»; кабінети «Довіри»; пошта довіри й деякі інші. Серед педагогічно цінних форм колективної діяльності соціального педагога з неповнолітніми виділено «годину класного керівника» та різноманітні комплекси (соціально-педагогічні, школи-комплекси тощо).

У дисертації також дано характеристику оптимальних методів соціально-педагогічного впливу за провідними напрямками діяльності соціального педагога: профілактично-пояснювальний (бесіда, переконання, роз'яснення тощо); корекційно-діяльнісний (включення в діяльність, вправа та ін); реабілітаційний (створення позитивної громадської думки, створення ситуації успіху тощо); соціально-терапевтичний (психодрама, ігротерапія, логотерапія, арттерапія та ін.); допоміжний (консультація-розмова).

**У четвертому розділі - «Творче використання прогресивних ідей соціальної педагогіки в сучасних умовах України»** - визначено можливості використання творчих знахідок соціально-педагогічної теорії і практики в сучасних умовах української держави та виявлено прогностичні тенденції розвитку цієї науки в ХХІ столітті.

На основі вивчення прогресивних здобутків соціальної педагогіки на різних етапах її розвитку дійшли висновку, що сучасна соціально-педагогічна теорія і практика збагатилася окремими педагогічно цінними ідеями, поняттями, концепціями, котрі були накопичені ще на початковому етапі розвитку досліджуваної науки (20-ті - перша половина 30-х рр. ХХ ст). До них належать: провідні соціально-педагогічні принципи (поєднання вимогливості та поваги до особистості; індивідуального підходу; захисту соціальних прав людини, співробітництва); вимоги до соціальних педагогів (їхні професійні знання та вміння); організація змісту роботи дитячих закладів (приймальники-розподільники, дитячі притулки, дитячі будинки для дітей «з особливими потребами»); методи педагогічного впливу («метод вибуху», «реконструкції характеру», «перебудови свідомості», «створення ситуації успіху») та медико-психологічного (психодрама, консультація-розмова); види соціально-педагогічної діяльності (так звана «вулична робота»).

У дисертації з'ясовано, що подальших наукових розробок в сучасних умовах України вимагають питання зв'язку соціальної педагогіки з психотехнікою, зокрема впровадження її методів в соціально-педагогічну теорію і практику, реалізації окремих принципів (наприклад, принципу «утримуючого виховання»), здійснення педагогізації населення, вивчення дитячого руху, виховання соціальних почуттів та ін.

Здійснити ефективний вплив на особистість дитини сучасному фахівцю з соціальної роботи допоможуть: рекомендації вчених минулих років щодо поєднання оригінальних методів з іншими методами наукового пізнання; педагогічно цінні методи вивчення дитини («соціальної історії клієнта», «складання соціального паспорта мікрорайону», «дублювання анкет» та інші); досвід роботи соціального педагога з сім'єю (ознайомлення батьків з правами й обов'язками дітей, питаннями соціального виховання, соціально-правової охорони неповнолітніх та з особливостями організації їхнього дозвілля), який було накопичено ще на початковому етапі розвитку соціальної педагогіки як науки.

Особливе значення для фахівців з соціальної роботи на сучасному етапі розвитку суспільства має з'ясування змісту соціально-педагогічної діяльності з безпритульними і бездоглядними дітьми (проведення кампанії влаштування бездоглядних голодних дітей серед населення та ін.), вивчення досвіду установ, які проводили плідну роботу з питань профілактики дитячої безпритульності й бездоглядності (гуртожитки, ночліжки, напівінтернати тощо), та програм проведення тижнів і місячників допомоги дітям (здійснення контролю над патронованими дітьми, відрахування коштів та проведення акцій на користь дітей).

Дослідженням установлено, що свого творчого використання в сучасних умовах розвитку української держави потребують і такі питання, як: зміст соціально-педагогічної діяльності з дітьми девіантної поведінки; організація трудового виховання в закладах для дітей з особливими потребами; зарубіжний досвід організації соціально-педагогічної діяльності (створення готельних будинків, організація дитячих селищ, започаткування шкіл соціотерапії для неповнолітніх); ефективні вітчизняні («метод пожвавлення прямих асоціацій», «метод організованої свободи або дисципліни порядку») і зарубіжні («сімейна терапія», «корекція поведінки») методи соціально-педагогічного впливу.

У дисертації науково обгрунтовано та угруповано прогностичні тенденції подальшого розвитку й удосконалення соціальної педагогіки як науки в ХХІ столітті, а саме:

- **інтеграційні**, які полягають у збагаченні зв'язків соціальної педагогіки з іншими науками, особливо з філософією, психологією,

соціологією, кібернетикою, фізикою, у доцільному обґрунтуванні й координації наукових знань у систему, а також у подальшому вдосконаленні методологічних засад соціально-педагогічної науки;

- **гуманістичні**, що, як відзначає В.Кремень, вимагають реалізації людиноцентристської позиції в розвитку сучасного світу, розуміння людини як найвищої цінності, реалізації права кожного стати і лишатися самим собою відповідно до природних здібностей;

- **удосконалення наукового апарату** з метою подальшого розвитку соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічного знання, розробки провідних концепцій, правил, гіпотез, ідей, вивчення наукових фактів, визначення соціально-педагогічних законів, осмислення нових соціально-педагогічних моделей і технологій діяльності соціального педагога, що, безумовно, буде вимагати уточнення, переосмислення та формулювання нових принципів цієї науки;

- **збагачення змісту соціально-педагогічної діяльності з урахуванням факторів впливу на особистість**, які пов'язані з усебічним вивченням мегафакторів (планета, світ, космос) на розвиток людини, виявленням нових груп факторів впливу на формування особистості, а також сфер професійної діяльності соціального педагога (він, як лікар, буде потрібен в усіх галузях народного господарства - в банку, на виробництві, у ВНЗ, дитячих садках, на біржах праці та ін.), що вимагає вдосконалення методів вивчення особистості та методів виховного впливу на неї. Згідно із законом України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2001) особливої уваги заслуговують питання розробки змісту соціально-педагогічної діяльності з молоддю і дітьми, які тимчасово опинилися в кризовому стані. Свого подальшого розв'язання вимагають і проблеми започаткування нових (школа соціотерапії, будинки готельного типу та ін.) й удосконалення вже відомих форм соціально-педагогічної діяльності (опіка, патронат, усиновлення), обмежене використання яких у сучасних умовах має об'єктивний характер (матеріальна скрута, людська жорстокість тощо);

- **удосконалення структури соціально-педагогічного знання**. Як засвідчує аналіз наукових джерел, структура соціальної педагогіки в прогностичному варіанті має включати: історію соціальної педагогіки, зарубіжну соціально-педагогічну науку, соціальну педагогіку дошкільного віку, шкільного віку та соціальну педагогіку дорослих, технології соціальної роботи з різними категоріями людей, управління соціально-педагогічною діяльністю та ін.;

- **створення постійно діючої системи підготовки кадрів**, з метою забезпечення їхньої професійної компетентності, що передбачає розробку

технологій реалізації основних компонентів: мотиваційного, когнітивного, процесуального, аналітичного та ін.

Узагальнення результатів соціально-педагогічного пошуку, аналіз джерельної бази дає підстави зробити такі **висновки**:

1. У дисертації відповідно до мети, концептуальних положень і завдань дослідження простежено розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні у 20- 90-х рр. ХХ ст. та представлено його у вигляді ретроспективного цілісного аналізу соціально-педагогічної теорії і практики.

1.1. Аналіз довідкової, науково-педагогічної літератури та праць з наукознавства дозволив визначити соціальну педагогіку як науку, яка вивчає сутність соціального виховання, його закономірності, принципи і методи, а також розкрити основні категорії цієї науки (об'єкт, предмет, мету, завдання, методологічні засади, методи наукового пізнання) й обґрунтувати концепцію її змісту, форм і методів.

1.2. Порівняльний аналіз основних наукових категорій соціальної і загальної педагогіки переконливо довів, що соціальна педагогіка - самостійна галузь педагогічного знання, яка має свої особливості: вивчення проблем особистості й соціуму в єдності; ознайомлення з явищами суспільного життя під специфічним педагогічним кутом зору; використання форм і методів інших наук про людину тощо.

Проте вивчення підходів до визначення місця соціальної педагогіки в системі наук про людину дозволяє стверджувати, що це питання і на сьогоднішній день є складним, дискусійним і до кінця не розв'язаним.

1.3. Проведений аналіз і зіставлення основних соціально-педагогічних термінів та понять свідчить, що соціальна педагогіка широко використовує як міждисциплінарні терміни («соціалізація», «соціум», «соціальне середовище», «соціальна робота»), так і власні поняття («соціальне виховання», «соціально-педагогічна діяльність» та ін.)

2. На основі визначення сутності соціальної педагогіки як науки, вивчення еволюційного шляху її розвитку, з'ясування зв'язків соціальної педагогіки з іншими науками про людину встановлено, що на різних етапах історичного розвитку держави соціальна педагогіка має суттєві відмінності в меті, змісті та підходах до організації соціально-педагогічної діяльності.

2.1. На основі принципу історизму, покладеного в основу дослідження, визначено суспільно-політичні (війни, революційні події, постійна зміна уряду та ін.), соціально-економічні (занепад промисловості і сільського господарства, зростання дитячої безпритульності, масове зuboжіння населення тощо) й організаційно-педагогічні (започаткування науково-дослідних установ, масове проведення психолого-педагогічних з'їздів,

випуск науково-педагогічної літератури і періодичних видань тощо) чинники, які сприяли становленню соціальної педагогіки як науки в Україні в кінці ХІХ - на початку ХХ ст.

2.2. Виходячи з особливостей суспільно-політичного розвитку країни, рівня розвитку науки, ступеня зв'язку соціальної педагогіки з іншими науками про людину, кількості науково-педагогічних закладів, специфіки суб'єктно-об'єктних стосунків, ступеня розробки наукового апарату обґрунтовано етапи розвитку соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічного знання: 20-ті - перша половина 30-х рр. ХХ ст.; друга половина 30-х - перша половина 50-х рр. ХХ ст.; друга половина 50-х рр. - перша половина 80-х рр. ХХ ст.; друга половина 80-х - 90-ті рр. ХХ ст.

2.3. Установлено, що інтенсивною розробкою соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічного знання супроводжується початковий етап розвитку досліджуваної науки (20-ті - перша половина 30-х рр. ХХ ст.), якому притаманні широкі зв'язки соціальної педагогіки з іншими науками про людину, визначення її предмета, мети, завдань, законів і закономірностей, вдосконалення принципів, розробка нових і вдосконалення змісту вже відомих соціально-педагогічних термінів і понять, визначення провідних факторів соціалізації особистості, розробка й широке впровадження різноманітних методів вивчення особистості дитини.

Соціально-педагогічна практика цього етапу характеризується визначенням об'єктів та суб'єктів виховного впливу, започаткуванням широкої мережі закладів для різних категорій дітей, визначенням провідних напрямів і функцій діяльності соціального педагога, започаткуванням нових видів (соціально-педагогічна робота на вулиці), форм роботи («приймна сім'я», опіка, патронат), масовим використанням як педагогічних, так і медико-психологічних методів впливу на особистість.

2.4. Наступному етапу (друга половина 30-х - перша половина 50-х рр. ХХ ст.) притаманне інтенсивне накопичення практичного досвіду соціальної роботи, незважаючи на офіційне припинення пошуків науковців з питань вивчення соціально-педагогічної теорії й практики, зневажливе ставлення до педагогіки як «наукоподібної» дисципліни, вилучення з наукового обігу соціологічних термінів і понять, скасування більшості педагогічних посад.

2.5. Третій етап (друга половина 50-х - перша половина 80-х рр. ХХ ст.) пов'язаний з відродженням соціальної педагогіки в системі людинознавчих наук, що сприяло суттєвому розширенню її зв'язків з іншими науками про людину, використанню в соціальній педагогіці як

уже відомих міждисциплінарних термінів та понять, так і розробці нових, угрупованню соціально-педагогічних законів, факторів становлення особистості й методів наукового пізнання, розширенню загальнонаукових принципів досліджуваної науки, поверненню і вдосконаленню опитувальних методів.

Соціально-педагогічна практика означеного етапу характеризується зведенням змісту соціально-педагогічної діяльності тільки до здійснення виховної роботи в середній загальноосвітній школі; відмовою від медико-психологічних методів впливу; зневажливим ставленням до педагогічної бесіди; визнанням учителя провідним суб'єктом соціально-педагогічної діяльності.

2.6. Дослідження довело, що наступний етап (друга половина 80-х - 90-ті рр. ХХ ст.) супроводжувався інтенсивною розробкою соціальної педагогіки як системи (розширенням її міжнаукових зв'язків, угрупованням функцій, широкою розробкою методології, збагаченням термінів, принципів (зверненням до принципів гуманізації, індивідуального підходу тощо), методів вивчення особистості дитини та факторів її соціалізації, вдосконаленням змісту соціально-педагогічної діяльності {розширенням об'єктів соціально-педагогічного впливу, збагаченням напрямів, форм, методів, функцій діяльності соціального педагога).

3. Проведене дослідження дозволило визначити й провідні тенденції розвитку соціальної педагогіки як науки в Україні в 20-90-ті рр. ХХ ст. До найбільш плідних серед них можна віднести: антропологічну спрямованість соціальної педагогіки; поступове розширення її предмета, методологічних засад, закономірностей, принципів, методів і наповнення їх соціально-педагогічним змістом; широке використання соціальною педагогікою міжнаукових закономірностей, принципів, термінів, понять та методів роботи; тяжіння методів досліджуваної науки до соціології, соціальної психології, педагогічної соціології та ін.; поступовий перехід соціально-педагогічної науки від колективного виховання до індивідуальних форм впливу; тісний зв'язок між соціально-педагогічною теорією і практикою; широке залучення до справи виховання різноманітних Міністерств та громадськості; врахування прогресивних надбань соціально-педагогічної науки попередніх років та деякі інші.

4. Заслужують на вивчення і творче використання такі педагогічно цінні нароби соціальної педагогіки 20-90-х рр. ХХ ст., як: соціально-педагогічні принципи ("утримуючого виховання"); методи вивчення особистості дитини ("соціальної історії клієнта", "складання соціального паспорта мікрорайону", "дублювання анкет" та ін.); методи соціально-

педагогічного впливу ("пожвавлення прямих асоціацій", "організованої свободи або дисципліни порядку", "сімейної терапії", "корекції поведінки").

Актуальними є й питання вивчення досвіду роботи соціального педагога з сім'єю, організації трудового виховання в закладах для дітей "з особливими потребами" та досвіду організації соціально-педагогічної діяльності в зарубіжних країнах (готельні будинки, дитячі селища, школи соціотерапії), які накопичено соціально-педагогічною наукою на різних етапах її становлення і розвитку тощо.

5. До прогностичних тенденцій розвитку соціально-педагогічної теорії та практики в Україні в ХХІ столітті віднесено:

- інтеграційні, які полягають у подальшому розширенні зв'язків соціальної педагогіки з іншими науками, збагаченні її методологічних засад та здійсненні інтеграції наукового знання;
- гуманістичні, що передбачають глибоке наукове обґрунтування в соціально-педагогічній теорії принципу гуманізму і розробку конкретних шляхів його реалізації;
- удосконалення наукового апарату, які пов'язані з висуненням нових гіпотез, ідей, соціально-педагогічних моделей, концепцій, технологій тощо;
- збагачення змісту соціально-педагогічної діяльності з урахуванням факторів впливу на особистість з метою подальшого вивчення впливу мегафакторів на людину, розширення інститутів соціалізації особистості, збагачення напрямів, форм і методів соціально-педагогічної діяльності як з дітьми, так і з молоддю тощо;
- удосконалення структури соціально-педагогічного знання шляхом поступового збагачення соціально-педагогічної науки знаннями технології соціальної роботи, управління соціально-педагогічною діяльністю та ін.;
- створення постійно діючої системи підготовки кадрів з метою забезпечення професійної компетентності соціальних педагогів.

Проведене дослідження не висчерпує всіх проблем, що пов'язані з розвитком соціально-педагогічної теорії і практики в Україні. Серед перспективної тематики подальшого науково-педагогічного дослідження проблеми визначено: співвідношення соціальної педагогіки та соціальної роботи; зміст діяльності соціального педагога з дітьми, що схильні до самогубств; зміст соціально-педагогічної роботи з пов'язаними; напрями, форми і методи соціально-педагогічної діяльності з дітьми, які тимчасово опинилися в кризовому стані; еволюція змісту діяльності фахівців з соціальної роботи; еволюція змісту соціально-педагогічної діяльності з дітьми-втікачами; зміст соціально-педагогічної роботи церкви; соціально-

педагогічна діяльність державних організацій і громадських об'єднань; зміст підготовки фахівців з соціальної роботи на різних етапах розвитку суспільства; становлення і розвиток етики та стандартів соціально-педагогічної діяльності; порівняльний аналіз напрямів роботи вітчизняних і зарубіжних соціально-педагогічних шкіл; зміст діяльності Української Асоціації соціальних педагогів і соціальних працівників; особливості розвитку соціально-педагогічної науки на сучасному етапі та ін.

**Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:**

### **I. Монографії:**

1. Штефан Л.А. Соціально-педагогічна теорія та практика в Україні (20-90-ті рр. ХХ ст.). - Харків: ТОВ "ТО Ексклюзив", 2002. - 264 с.

### **II. Статті в наукових фахових виданнях:**

2. Штефан Л.А. Вопросы развития творческих способностей школьников в педагогическом наследии В. А.Сухомлинского // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки. - Київ - Запоріжжя, 1999. - Вип.15. - С.26-29.
3. Штефан Л.А. Проблема «важких» дітей в педагогічній спадщині В. О.Сухомлинського // Педагогіка та психологія. - Харків: ХДПУ, 1999. - ВИП.10.-Ч.2.-С.84-87.
4. Штефан Л.А. Визначення сутності соціальної педагогіки як науки в працях сучасних дослідників // Гуманізація навчально-виховного процесу. - Слов'янськ: Видавничий центр СДПІ, 2000. - Вип. IX. - С. 10-18.
5. Штефан Л.А. Зміст соціальної роботи на різних етапах розвитку соціально-педагогічної науки (20-90-ті рр. ХХ ст.) // Теоретичні питання освіти та виховання. - Київ: Видавничий центр КДЛУ, 2000. - Вип. 11.-С.101-104.
6. Штефан Л.А. Місце соціальної педагогіки в системі педагогічних наук // Теоретичні питання освіти та виховання. - Київ: Видавничий центр КДЛУ, 2000. - Вип. 12. - С. 19-22.
7. Штефан Л.А. Організація соціального виховання в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) // Теорія та методика навчання та виховання. - Харків: ХДПУ, 2000. - Вип. 6.- С.22-27.
8. Штефан Л.А. Особливості соціально-педагогічної теорії, її функції та принципи // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. - Харків: ХДПУ, 2000. - Вип.14. - С.93-101.

9. Штефан Л.А. Питання морально-духовного виховання особистості в історії соціальної педагогіки (кінець ХІХ - початок ХХ ст.) // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. - Київ: Пед. думка, 2000. - Кн.ІІ. - С186-192.
10. Штефан Л.А. Питання підготовки соціальних працівників в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. // Вісник Житомирського педагогічного університету. - Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 2000.-Вип. 6.-С121-125.
11. Штефан Л.А. Проблема сімейного виховання у вітчизняній та зарубіжній соціально-педагогічній науці (ХVІІ ст. - 60-ті рр. ХХ ст.) // Гуманізація навчально-виховного процесу. - Слов'янськ: Видавничий центр СДШ, 2000.-Вип. X.-С43-51.
12. Штефан Л.А. Сутність соціальної педагогіки як науки (історичний аспект) // Теорія та методика навчання та виховання. - Харків: ХДПУ, 2000.-Вип.5.-С.5-13.
13. Штефан Л.А. В.О.Сухомлинський про соціально-педагогічну роботу з обдарованими дітьми // Педагогіка та психологія. - Харків: ХДПУ, 2000. - Вип. 10. - 4.3. - С65-70.
14. Штефан Л.А. Творча діяльність соціального працівника в сім'ї та школі (20-30-ті рр. ХХ ст.). // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки. - Київ - Запоріжжя, 2001. - Вип. 20. - С145-150.
15. Штефан Л.А. Гуманістична спрямованість соціально-педагогічної діяльності з неповнолітніми правопорушниками в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. - Київ: ВІРА Інсайт, 2001 - Кн.ІІ. - С. 229-235.
16. Штефан Л.А. До витоків соціальної роботи в Україні (ХІХ - початок ХХ ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету - Чернівці: Рута, 2001. - Вип. 127. - С201-204.
17. Штефан Л.А. Зміст підготовки фахівця з соціальної роботи в Україні на початку ХХ ст. // Педагогіка та психологія. - Харків: ХДПУ, 2001. - Вип. 19. - Ч. І. - С 42-45.
18. Штефан Л.А. Розробка питань соціального виховання в працях вітчизняних і зарубіжних педагогів (історичний аспект) // Теорія та методика навчання та виховання. - Харків: ХДПУ, 2001. - Вип. 8. - С.76-84.
19. Штефан Л.А. В.О.Сухомлинський про удосконалення змісту соціально-педагогічної діяльності в середній школі та сім'ї // Наукові записки-Серія: Педагогічні науки. - Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2001. - Вип. 32. - Частина І. - С. 215-219.

20. Штефан Л.А. Форми і методи діяльності соціального педагога з дітьми, що мають фізичні і розумові вади (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Гуманізація навчально-виховного процесу- Слов'янськ: Видавничий центр СДШ, 2001. - Випуск Х111. - С.30-36.
21. Штефан Л.А. СТШацький про зв'язок школи з соціальним оточенням дитини // Педагогіка та психологія. - Харків: ХДПУ, 2001. - Вип.17. - С.173-181.
22. Штефан Л.А. Етапи становлення вітчизняної соціально-педагогічної науки // Рідна школа - 2002. - червень. - С.76-78.
23. Штефан Л.А. Напрями соціально-педагогічної роботи з бездоглядними та безпритульними неповнолітніми дітьми в Україні (50-90-ті рр. ХХ ст.) // Теорія та методика навчання та виховання. - Харків: ОВС, 2002. - **ВІП**.9.-С138-146.
24. Штефан Л.А. Особливості розвитку соціальної педагогіки як науки в 70- 80-ті рр. ХХ ст. // Соціалізація особистості. - К.: Логос. 2002. - Том ХУІ. - С23-33.
25. Штефан Л.А. Соціально-педагогічна діяльність І.О.Соколянського з дітьми, що мають психофізіологічні особливості // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. - Харків: ХДАД, 2002. - №6. - С.46-52.
26. Штефан Л.А. К.Д.Ушинський про сутність педагогічної науки // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. - Харків: «ОВС», 2002. - С.79-83.

### **ІІІ. Публікації в інших виданнях:**

27. Штефан Л.А., Танько Т.П. Наступність у роботі дитячих установ та початкових шкіл як умова підвищення навчально-виховного процесу // Шляхи підвищення навчально-виховного процесу в школі та педвузі. - Харків: ХДПУ, 1994. - 4.1. - С.120-126. -0,15 авт. арк.
28. Штефан Л.А., Попова Л.Д. До витоків розробки методів навчання в історії вітчизняної дошкільної педагогіки (1945-1960 рр.)// Актуальні проблеми дидактики середньої та вищої школи. - Харків: ХДПУ, 1996. - С86-91. - 0,2 авт. арк.
29. Штефан Л.А., Ушинська О.Г. Становлення та розвиток дошкільних закладів в Україні // Інформаційно-методичний вісник. - Харків, 1996. - Вип. 12. - С.121- 126. - 0,2 авт. арк.
30. Штефан Л.А. Форми контролю педагогічної практики студентів у середніх педагогічних навчальних закладах України (20-30-ті рр. ХХ ст.)// Контроль навчально-пізнавальної діяльності школярів і студентів. - Харків: ХДПУ, 1997.-Вип.1.-С.152-157.

31. Штефан Л.А. Питання "важкого" підлітка в педагогіці 20-х рр. ХХ стУ/ Педагогіка та психологія. - Харків: ХДПУ, 1998. - Вип.8. - С.126-128.
32. Штефан Л.А. Питання виховання особистості на засадах народності в педагогічній спадщині Г.С.Сковороди // Педагогіка та психологія. - Харків: ХДПУ, 1998. - Вип.6. - С.27-31.
33. Штефан Л.А. Становлення та розвиток ідей соціального виховання // Наукові записки психолого-педагогічного факультету. - Полтава: ПДПІ, 1998. - С.73-77.
34. Штефан Л.А. Теоретичні питання підготовки кадрів дошкільного профілю в середніх педагогічних навчальних закладах України (1917-1941 рр.) // Джерело педагогічної майстерності. - Харків, 1998. - Вип.І.-С. 4-6.
35. Штефан Л.А. Форми організації соціального виховання в Україні в 20-ті рр. ХХ ст. // Соціалізація особистості. - К.: НПУ, 1998. - С. 285-289. - 0,2 авт. арк.
36. Штефан Л.А. Проблема соціально-педагогічного захисту неповнолітніх в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. - Харків: ХХІІІ, 1999. - №9. - С.26-30.
37. Штефан Л.А. Розробка питань соціальної педагогіки в 20-ті рр. ХХ ст. // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. - Харків: ХХІІІ, 1999. - №11. - С.25-31.

#### ГУ. Навчально-методичні праці

38. Штефан Л.А., Відченко А.Г., Танько Т.П. Розвиток середньої освіти на Харківщині в ХІХ ст. // Рідний край. Навчальний посібник з народознавства. - Харків: Основа, 1994. - С.410-417. - 0, 22 авт. арк.
39. Педагогічна Харківщина: Довідник. - Харків: Видавництво Круглова, 1997.-160 с. - 0,4 авт. арк.
40. Штефан Л. А., Відченко А.Г., Білецька С.В. Семінарські заняття з курсу історії педагогіки. - Харків: ХДПУ, 1998. - 31с. - 0, 65 авт. арк.

#### У. Матеріали конференцій:

41. Штефан Л. А., Пономарьова Г.Ф. Становлення та розвиток дошкільної педагогічної освіти в Україні // Матеріали Всеукр. конф. "Психолого-педагогічна підготовка вчителя у педагогічних вузах". - Харків: ХДПУ, 1994. - С.166-168. - 0,1 авт. арк.
42. Штефан Л.А., Відченко А.Г. До питання формування професійної майстерності вчителя в історико-педагогічній науці // Матеріали

- міжвузів. конф. "Формування професіоналізму майбутніх педагогів в умовах педагогічного вузу". - Кривий Ріг: КрдШ, 1992. - 4.2 - С.176-178.-0,1 авт. арк.
43. Штефан Л.А., Відченко А.Г. Народная педагогика о роли семьи в духовном формировании личности // Материалы Всесоюз. конф. «Народная педагогика и современные проблемы воспитания». - Чебоксары, 1991. - С.64-66. - 0,1 авт. арк.
  44. Штефан Л.А. Організація соціально-педагогічної діяльності в Україні в 20-ті рр. ХХ ст. // Наук.-практ. конф. молодих вчених: - Харків: "ОВС", 2000. - Вип.1 - С.21-23. - 0,12 авт. арк.
  45. Штефан Л.А. Методологические основы социальной педагогики К.Д.Ушинского // Материалы Всерос. конф. "Принципы народности и православия в педагогической системе К.Д.Ушинского и развитие современного образования". - Ч. 1. - Курск: Изд-во Курск, гос. пед. ун-та, 2001.-С.114-116.
  46. Штефан Л.А. Работа социального педагога с питань оздоровлення сучасного суспільства// Матеріали Міжнар. конф. "Освіта і доля нації". - Харків: ХДПУ, 2001. - Вип. 8. - С. 165-166.
  47. Штефан Л.А. Співвідношення біологічного і соціального у вихованні особистості (історичний аспект) // Матеріали Всеукр. конф. "Актуалізація ідей антропоцентризму в умовах реформування загальноосвітньої і вищої школи". - Секції ІІІ-ІУ. - Полтава - 2001. — С.46-50.

#### Анотації

##### **Штефан Л.А. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20-90-ті рр. ХХ ст.) - Рукопис.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки. - Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди, Харків, 2003.

У дисертації відтворено еволюцію соціальної педагогіки як самостійної галузі наукового знання в Україні в 20-90-х рр. ХХ ст. На основі аналізу конкретно-історичних обставин та зв'язків соціальної педагогіки з іншими науками про людину визначено й обґрунтовано етапи розвитку цієї науки: 20-ті - перша половина 30-х рр. ХХ ст. - етап інтенсивної розробки соціально-педагогічної теорії і практики; друга половина 30-х - перша половина 50-х рр. ХХ ст. - етап накопичення практичного досвіду соціальної роботи; друга половина 50-х - перша половина 80-х рр. ХХ ст. - етап відродження соціальної педагогіки в системі наук про людину; друга

половина 80-х-90-ті рр. ХХ ст. - етап розвитку соціальної педагогіки як системи. Розкрито сутність соціальної педагогіки як науки, суспільно-політичні, соціально-економічні й організаційно-педагогічні передумови її зародження. Узагальнено зміст, провідні напрями, форми та методи соціально-педагогічної діяльності з різними категоріями дітей на кожному з основних етапів розвитку соціально-педагогічної теорії. Виявлено й схарактеризовано провідні тенденції розвитку соціально-педагогічної науки в досліджуваній період. Визначено перспективи творчого використання прогресивних ідей соціально-педагогічної теорії і практики в сучасних умовах України. Виявлено і угруповано прогностичні тенденції розвитку цієї науки в ХХІ столітті. Введено до наукового обігу значну кількість невідомих і маловідомих архівних документів, окремих фактів та теоретичних положень, які пов'язані з еволюцією соціально-педагогічної теорії й практики в Україні.

Ключові слова: соціально-педагогічна наука, соціально-педагогічна діяльність, соціальний педагог, етапи, тенденції, зміст, форми, методи.

Штефан Л.А. Становление и развитие социальной педагогики как науки в Украине (20-90-е гг. ХХ ст.). - Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01. - общая педагогика и история педагогики, Харьковский государственный педагогический университет им. Г.С.Сковороды, Харьков, 2003.

В диссертации предложено новое раскрытие научной проблемы - развитие социальной педагогики как самостоятельной области знания в Украине в контексте динамики отечественной системы воспитания (20-90-е гг. ХХ ст.), представленной в виде ретроспективного целостного анализа социально-педагогической теории и деятельности социального педагога.

Исходя из положенного в основу исследования принципа историзма, определяются достижения зарубежной и отечественной социально-педагогической науки, которые оказали существенное влияние на становление и развитие социально-педагогической теории и практики в Украине.

В исследовании изучен и обобщён вклад украинских педагогов (В.Арнаутов, А.Волошин, М.Грушевский, А.Захаренко, В.Зеньковский, А.Макаренко, Я.Мамонтов, В.Протопопов, Я.Резник, С.Русова, И.Соколянский, В.Сухомлинский и др.) в развитие и усовершенствование социально-педагогической науки.

Социальная педагогика как самостоятельная область педагогического знания рассматривается с позиций антропологического, аксиологического, культурологического, системного, личностно-деятельностного и этнопедагогического подходов с целью целостного отражения процесса зарождения и развития этой науки в широких хронологических рамках с учётом её сущности, специфики связей с другими науками о человеке и тенденций развития.

В соответствии с целью, концептуальными положениями и задачами исследования проанализировано влияние общественно-политических, социально-экономических и организационно-педагогических факторов на становление и развитие социальной педагогики как самостоятельной области педагогического знания.

На основе анализа конкретно-исторической ситуации и связей социальной педагогики с другими науками о человеке выделены этапы развития изучаемой науки: 20-е - первая половина 30-х гг. ХХ ст. - этап интенсивной разработки социально-педагогической теории и практики; вторая половина 30-х - первая половина 50-х гг. ХХ ст. - этап накопления практического опыта социальной работы; вторая половина 50-х - первая половина 80-х гг. ХХ ст. - этап возрождения социальной педагогики в системе наук о человеке; вторая половина 80-х - 90-е гг. ХХ ст. - этап развития социальной педагогики как системы.

Центральное место в исследовании отведено деятельности Украинского научно-исследовательского института педагогики, который организационно оформился в Харькове в 1926 году. Проанализировано содержание работы отдела социального воспитания. Установлено, что актуальными проблемами, над которыми работал этот отдел на начальном этапе развития социальной педагогики как науки, были: семья и её роль в социальном воспитании; методы изучения личности и коллектива; детство как социальное явление и многие другие.

В диссертации определены содержание, основные направления, формы и методы деятельности социального педагога с беспризорными детьми, детьми девиантного поведения (подростками, склонными к алкоголю и наркотикам, с несовершеннолетними преступниками) и с детьми "с особыми потребностями" (слепые, глухие, слепоглухонемые, умственноотсталые).

Значительное место в работе отведено определению вклада А.Макаренко в разработку вопросов социального воспитания. Анализ трудов учёного и архивных источников свидетельствует, что А.Макаренко расширил задачи изучаемой науки, разработал её ведущие принципы, требования к учителю-воспитателю, усовершенствовал методы и т.д.

Раскрыто и авторский подход В.Сухомлинского к организации социально-педагогической деятельности с беспризорными и "тяжёлыми" в воспитательном отношении детьми.

Особое внимание в диссертации уделено вкладу И.Соколянского в социально-педагогическую теорию и практику. В этом контексте проанализировано содержание деятельности школы-клиники для слепоглохонемых детей, созданной учёным в г. Харькове в начале 20-х гг. XX ст.

С целью более глубокого изучения вопросов организации социально-педагогической деятельности с детьми, имеющими определённые недостатки в своём развитии, охарактеризовано и современный опыт социально-педагогической работы, который накоплен в Харьковской областной гимназии-интернате для слепых детей им. В.Г.Короленко.

Выявлены прогностические тенденции (интеграционные, гуманистические, усовершенствования научного аппарата, разработки содержания социально-педагогической деятельности с учётом факторов влияния на личность, усовершенствования структуры социально-педагогического знания, создания постоянно действующей системы подготовки кадров) развития социально-педагогической науки в XXI веке, определены перспективы творческого использования прогрессивных идей социально-педагогической теории и практики в современных условиях Украины.

В научный оборот введены малоизвестные и ранее неизвестные архивные материалы (всего задействовано 167 архивных документов), исторические факты, связанные с развитием социальной педагогики как науки в Украине в 20-90-е гг. XX ст.

Основные результаты, положения и выводы исследования могут быть использованы в процессе преподавания социальной педагогики, сравнительной педагогики, истории педагогики, теории и практики воспитания, а также при разработке концептуальных положений социально-педагогической теории и практики.

**Ключевые слова:** социально-педагогическая наука, социально-педагогическая деятельность, социальный педагог, этапы, тенденции, содержание, формы, методы.

**Shtcfan L. A. Formation and Development of Social Pedagogics as a Science in Ukraine (20-90-s years of the XX th Century). - Manuscript.**

The dissertation for the académie degree of doctor of pedagogical science. Speciality 13.00.01 - général pedagogics and history of pedagogics - Kharkiv State Pedagogical University named after G.S.Skovoroda, Kharkiv, 2003.

The evolution of social pedagogics as a specific branch of scientific knowledge in Ukraine in 20 - 90-s of the XX th century is revealed in the thesis. On the basis of analysis of specific historic conditions and social pedagogics connections with other humane sciences the development stages of social pedagogics are scientifically substantiated: the 20s - the first half of the 30s of the XX th century - the stage of intensiv development of social pedagogic theory and practice; the second half of the 30s - the first half of the 50s of the XX th century - the stage of the accumulation of social work practical activities; the second half of the 50s - the first half of the 80s of the XX th century - the stage of social pedagogics revival in the system of humane sciences; the second half of the 80s - the 90s of the XX th century - the stage of social pedagogics development as a system.

The essence of social pedagogics as a science and social-economic and organizational pedagogical premises of its origin are revealed.

The content main directions, forms and methods of social pedagogical activities with different groups of children at every main stage of social pedagogics theory development are scrutinized.

Main tendencies of social pedagogics development in 20s-90s of the XX th century are revealed and characterized. The perspectives of creative implementation of progressive ideas of social pedagogics science in present day Ukraine are elaborated.

Prognostic tendencies of social pedagogics advance in the XXI st century are identified and grouped. A great number of unknown archive documents, facts and theoretical statements connected with the development of social pedagogics theory and practice in Ukraine are introduced into scientific consideration.

**Key words:** social pedagogics science, social pedagogical activities, social teacher, stages, tendencies, content, forms, methods.

Підписано до друку 15.01.2003.  
Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 19.  
Наклад 100 прим. Зам. 2101.

Надруковано в типографії видавництва "Константа".  
61145, м. Харків, вул. Космічна, 26, к. 113.  
Тел.: (0572) 17-55-21, 30-36-88.